

पुष्पाञ्जली

कर पदहरु चाली नेत्र माथि उचाली
नयन जल खसाली नामको दीप बाली ।
हरि हरि मुखमा ली जीवको दुःख फाली
कविवर ! वनमाली होस् सदा कीर्तिशाली ॥

गुरु-वन्दना

अज्ञान नाशिकन जो हृदको समस्त पारी प्रकाश सुख दिन्छ, महान तथ्य ।
त्यस्तो गुरु परम ब्रह्म स्वरूप जानी गर्छु प्रणाम पदमा अति भै अमानी ॥
देखेर जीवहरुको दुःख कष्ट उग्र मन्दाकिनी सदृश अश्रु गिराई सर ।
जो हुन्छ छट्पट सदा हरि नाम बोल्छ, त्यस्तो पवित्र पदमा म नुहुन्छु नित्य ॥
श्रीकृष्णको शुभ प्रकाश परेर दिव्य जस्को मुहार अति भल्भल हुन्छ प्रष्ट ।
पग्लेर दीनहरुको दुःख देखि रुन्छ, त्यस्तो पवित्र पदमा मन यो नुहुन्छ ॥
छ नाम श्री कविप्रसाद पवित्र पाद प्रणाम गर्छु पद पंकजमा म आज ।
देखाइदेउ अब आफ्नो स्वरूप गाथ संसार सिन्धु पर देउ पुन्याई नाथ ॥
कै छैन आश्रय गुरु विन हे मुरारि ! तिम्रै अनुग्रह म खोजिरहेछु खालि ।
खुलाइदेउ पथ मिल्दछ, त्यो कसोरी परें शरण चरणमा दुई हात जोरी ॥

हरि हरि सब गाउन् नाथको धाम जाउन्
पर दुःख निज पाउन् क्रान्तिमा शान्ति ल्याउन् ।
हृदय बीच शुभेच्छा लिन्छ, जो आत्म शाली
कविपद पदविको धूलि पाउँ म खालि ॥

चौरासीकोश व्रज परिक्रमा

मंगलाचरण एवं पादपीठको स्मृति

अथात आनन्ददुधं पदाम्बुजं हंसाः श्रयेरन्नरविन्दलोचन ।

सुखं नु विश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्मायमामी विहता न मानिनः ॥

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो

दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्वम् ।

योऽरोचयत्सह मृगैः स्वयमीश्वराणाम्

श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥

कीर्तन साथै भूलाको पूजा

राधेश्याम राधेश्याम श्याम श्याम राधे राधे ।

राधेकृष्ण राधेकृष्ण कृष्ण कृष्ण राधे राधे ॥

परिक्रमा शुरु

मथुरा विश्रामघाटमा स्नान र यमुनाजीको पूजा गरी तलको
मन्त्रले प्रार्थना गर्नु ।

श्यामामम्भोजनेत्रां सघनघनरुचिं रत्नमञ्जीरकूजत्

काञ्चीकेयूरयुक्तां कनकमणिमये विभ्रतीं कुण्डले द्वे ।

भ्राजच्छ्रीनीलवस्त्रस्फुरदमललसद्वालभारां मानोज्ञां

ध्यायेत् मार्तण्डपुत्रीं तनुकिरणचयोद्दीप्तदीपाभिरामाम् ॥

फुल्लेन्दीवरदीर्घचारूनयनां नीलप्रभाद्योतिताम्

दिव्यां दिव्यवपुर्धरां सुवसनां दिव्यां गतिं विभ्रतिम् ।

भ्राजन्नूपुरपादपद्मयुगलामानन्दकल्लोलिनिम्

कालिन्दीं कलगामिनीं कलतरां श्रीकृष्णकान्तां भजे ॥

यस पछि परिक्रमा शुरू हुन्छ - विश्रामघाटबाट धुवटीला धुवलाई यहाँ नारदजीले द्वादशाक्षरीको उपदेश दिएका हुन् । यसपछि सप्तर्षि टीला- जहाँ सप्तर्षिहरूले पूर्णब्रह्मको अवतार होस् भनी आराधना गरेका थिए । यताबाट मधुवन -जहाँ ध्रुवजीले यो आशीर्वाद मागेका हुन् --

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गे

भूयादनन्त महताममलाशयानाम् ।

येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं

नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥

भा. १४।९।११

मधुवनमा पहिले लवणासुर थियो त्यसको गुफा अभ्र छदैछ-जहाँ उसको अत्याचार द्वारा पीडित भएका ब्राह्मणहरूले रामसंग दुःख पोख्दा शत्रुघ्नबाट त्यसको उद्धार गराई स्वयं मधुवन सवारी भै सात हजार ब्राह्मण पूजा गर्ने संकल्प गर्नु भयो । जुनदिन पूर्ण भयो त्यसै बेला धर्मको घण्टा बज्यो । यहाँ लीला परिचायक हाम्रो स्तम्भ छ ।

मधुवन बाट तालवन यहाँ एक दिन श्रीदामाले कृष्ण बलदेव प्रति यो प्रेरणा गरेका थिए--

राम राम महाबाहो कृष्ण दृष्टनिवर्हण ।

इतोऽविदूरे सुमहद् वनं तालालिसंकुलम् ॥

भा. १९।०।१५।२९

यहीं शेषजीले धेनकासुर उद्धार गर्नु भएको हो । यस पछि कुमुदवन- जहाँ कपिल देवले आराधना गरेर भगवान् कृष्णको

दर्शन पाए थे यहाँ पद्म कुण्ड छ, जुन कुण्डमा पहिले खूब कमल खिल्दथे । ग्वाल मण्डली सहित कृष्ण बलदेव यस कुण्डमा बराबर जलक्रीडा गर्नु हुन्थ्यो । यो पनि भगवान्को गाई चराउने ठाउँ हो । एक दिन एक तर्फ ग्वाल बाल, एक तर्फ कृष्ण बलदेव भै कमलको फूल प्रहार अर्थात् कमलका फूल द्वारा हाना हान गरी उधूम मचाएको र डुब्की लगाई औंला देखाएर अर्कोले चिन्ने इत्यादि खेल गरिएको थियो । त्यसै दिन वेणुनादले खिचिएका ब्रजवनिताहरूले माखन, मिश्री, रोटी, दहि, आदि लिएर आई भगवान्को दर्शन गरे, भगवान्लाई कमलको माला पहिनाए, रासको प्रतिज्ञा सुने, पश्चात् सबै मिलेर कमलको पत्तामा छाक भोजन गरे । यस पछि गिरधरपुर त्यहाँ दुर्गाजी छन्- जहाँ कृष्ण बलदेव गाई चराउँन जाँदा दुर्गाजीले पूजा गरी यो कुरा विन्ति गरेकी थिइन् -“प्रभो ! केहि दिन पछि इन्द्रले ब्रजको नाश गर्न मलाई विजुली रूप भएर जा भन्ने छन् मैले आकाशमा आफ्नो चमत्कार देखाई इन्द्रको सेवा गर्नु पर्ने छ । त्यो भविष्य कसुरलाई म अहिल्यै क्षमा प्रार्थना गर्न यहाँ खडी छु ।” उनको यस्तो सरल विन्ति सुनेर भगवान्ले क्षमा दिनुको साथै यो वर दिनु भयो “मेरो प्राप्तिको निती कसैले तिम्रो सेवा पूजा गन्यो भने त्यसले प्रत्यक्ष अथवा स्वप्नमा त अवश्य मेरो दर्शन पाउँछ ।” यताबाट शान्तनुकुण्ड-जहाँ शान्तनुले भीष्म प्राप्तिको निम्ति भगवद् आराधना गरेका थिए । यसपछि दतिवन हुँदै गणेशरा गाउँ सँगै गन्धवन- जहाँ पूतना उद्धार भए पछि गन्धर्वहरूले गाना र देवताहरूले पुष्प-वृष्टि गरेथे ।

यसपछि खेचरी गाउँ- जहाँ पूतना मर्दा महावनदेखि छ
कोश पर यहाँसम्म तेर्सिएकी थिई ।

**पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यन्तरद्गुमान् ।
चूर्णयामास राजेन्द्र महदासीत्तदद्भुतम् ॥**

भा. १९०६/१४

यसलाई पूतना गाउँ पनि भन्दछन् ।

**सा खेचर्येकदोप्येत्य पूतना नन्दगोकुलम् ।
योषित्वा माययाऽऽत्मानं प्राविशत् कामचारिणी ॥**

भा. १९०६/४

यसपछि बहुलावन- जहाँ कृष्ण बलदेवले लट्टीकासाको खेल उधूम मचाएको थियो । रारगाउँ-यो बलदेवजीको प्यारो क्रीडा स्थलि हो विहारवन (तेश्रो उपवन) यो कृष्ण बलदेवको गाई चराउँने मुख्य ठाउँ हो । यहाँ वज्रनाभजीले प्रतिष्ठा गरेको भगवद्चरण चिन्हको तथा कदम खण्डिको सुन्दर दर्शन हुन्छ । जहाँ भगवान्ले जल क्रीडा तथा गेद लीला गरिबक्सेको थियो । यसपछि सकनागाउँ-यो शेषावतार नाथलाई श्री कृष्णले सन्मान दिएको स्थान हो । समय कम हुनेले बहुलावन बाट सकनाको बाटो सोभै तोषगाउँ निस्के पनि परिक्रमा पूर्ण भै हाल्छ-

तोषगाउँ- यो भगवान्को सखा तोषको जन्म भूमि हो । यी सुदर्शन चक्र हुन् र नाचमा अति प्रवीण थिए । कृष्ण बलदेवलाई नाच्न यिनैले सिकाएका हुन्- जहाँ अति मीठो पानी हुनाले ग्वाल बाल सहित कृष्ण बलदेव बराबर आई पानी पिएर संतोष हुनुहुन्थ्यो । जाखिन्-यहाँ रोहिणी कुण्ड छ ।

भुलैदी गाउँ- यो सखी पद्माको जन्मभूमि हो । पद्म कुण्डको तटमा विहार घेराका सखीबाट प्रति श्रावण भुलोत्सव हुने गरेको थियो जो अद्यापि चालु छ, परिक्रमा त जाखिनबाट सिधा माधुरी-कुण्ड गए पूर्ण भै हाल्दछ ।

माधुरी कुण्ड- यहाँ जातिवन, कुसुम वनको लता, लहरा, फूलहरू टिपेर कुसुम सरोवरको तटमा वसी सखीहरू कृष्ण बलदेव तथा अन्यान्य गोपालहरूलाई पनि मुकुट, माला, वाजु, आदि आभूषणहरू बनाउँदथे जब तयार हुन्थ्यो यहीं आएर भगवान्को प्रतीक्षा गर्दथे ।

वसोँदि गाउँ- यहाँ वसन्ती कुण्ड छ, -यो ठाउँ भगवान्लाई अति प्यारो लाग्दथ्यो । गौचारण बेला सखीहरू भगवान्लाई छाक यही लिएर आउँदथे । एक पटक वसन्त पञ्चमीको दिन छाक दानको ठूलो उत्सव पनि यहीं भएको छ ।

यताबाट अडिग (अरिगृह)- यो भगवान् कृष्ण बलदेवले एक समय अडेर कर दान लिएको र जलमा अनेक किलोल गरेको ठाउँ हो । कंस मरे पछि उसका आठ भाइ डरले भाग्दै आउँदा श्री बलदेवले यहीं अडेर उद्धार गर्नु भएको हो ।

तस्यानुजा भ्रातरोऽष्टौकं कन्यगोधकादयः ।

अहन् परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ॥

भा. १०॥४४॥४०

अडिगबाट मुखराई (मोक्षराज तीर्थ)- जहाँ नारदजीका उपदेशले मुखरा नामक गोप जीवनमुक्त भएका हुन् । यी गोपाल संगीतमा प्रवीण थिए । अरिष्टासुरको मुख मोक्ष भएर

गिरे पछि यहीं आएर तेर्सिएको थियो ।

यस पछि राधाकुण्ड यसको साथै जोरिएकोछ कृष्णकुण्ड यी युगल कुण्डको सुन्दर दृश्य देखेर कोही भावुक भक्तले भनेका छन्- राधाकुण्ड राधाको अभिन्न रूप तथा कृष्णकुण्ड कृष्णको साक्षात् स्वरूप हो । हेर्नेोस् कुमुद कमलहरूको षण्डले मंडित जुन युगलकुण्ड मानो गिरिराजका युगल नयनको उत्कर्षता बताई रहेछन् ।

जयति जयति राधातुल्यराधाख्यकुण्डं

जयति जयति साक्षात् कृष्णवत् कृष्णकुण्डम् ।

कुमुदकमलषण्डैर्मण्डितं कुण्डयुग्मं

नयनयुगलतुल्यं पश्य गोवर्धनस्य ॥

यहीं गिरिराजको जिह्वा छ । ललिता आदि अष्ट सखीको कुण्डमा आचमन गर्नु । विशाखा सखीको कुण्ड निर राजकदम्ब छ । जसमा मृदङ्गको चिन्ह भल्किन्छ । पासैमा गोपीकूप, अरिष्टासुर वैल मारे वापत कुनै कुनै गोपीहरूले श्रीकृष्णलाई दोषी ठहराएको हुनाले कार्तिक कृष्ण अष्टमीका दिन भगवान्‌ले यसै कुण्डमा सर्व तीर्थको आह्वान गरी पाप प्रक्षालन गरेर देखाउनु भएको हो । यहाँबाट उत्तर पाटलवन र दक्षिणमा सखीवन टाढैबाट दर्शन गरी-

कुसुमसरोवर साथै कुसुमवन श्रीवज्रनाभ एवं परिक्षितद्वारा संचालित अखण्ड संकीर्तनमा उद्धवको दर्शन भएको यहीं हो । चित्र विचित्र प्रसूनद्वारा शोभित वन र कमनीय कमलहरूद्वारा सुशोभित सरोवर हुनाले यो ठाउँ कृष्ण बलदेवलाई साह्रै नै मन

पर्दथ्यो । यहीं भगवान् कृष्णले श्रीमान् दाजुलाई आज्ञा भएको हो-
 अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनः फलार्हणम् ।
 नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोऽपहत्यै तरुजन्मऽयत्कृतम् ॥

भा. १९०१५१४

यहाँ एक पटक स्नान गर्न लाग्दा उद्ववजीले गोपीहरूलाई कमलको रूपमा र कृष्णलाई भ्रमराको रूपमा दर्शन पाएछन् यसैले उनले यही वनको लता, पात बनेर बस्न पाउँ भनी आशीर्वाद मागेका हुन्-

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
 वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
 या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
 भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥

भा. १९०१४७६९

एक पकट नारदलाई पनि कृष्णलीला जान्न मन लाग्यो र उनले यहीं वृन्दादेवीको उपासना गरे । वृन्दाले दर्शन दी माधवी सखीको साथ लगाइ दिइन् । माधवीले पनि कुसुमसरोवरको वायव्य पट्टि नारदलाई स्नान गराई दिइन्, यहाँ स्नान गरेपछि नारद गोपी भए ।

गिरिराजस्य तुल्यं तत् कुसुमाख्यं सरोवरम् ।

यस्मिन् स्नानैकमात्राद्धि गोपी बभूव नारदः ॥

गोपी भएपछि दिव्यलीलामा प्रवेश भै भगवान्को समग्र आलिङ्गन पाए । तत्पश्चात् माधवीले फेरि स्नान गराइन् यस पछि नारद पुरुष भए । आफू पुरुष भएको देखेर उनलाई साह्रै

खिन्न लाग्यो, न ता उनलाई पुरुषत्व नै मन पर्यो न ता ब्रज छाड्ने । आखिर उनी सदैव कृष्णलीला रूपी रसा स्वादन गर्न कुसुम सरोवरकै वगलमा भगवद् आराधनाको निती रहन थाले । यसै अन्तरमा पाञ्चरात्र बनेको हो । यहाँ हाम्रो लीला परिचायक स्तम्भ छ । कुसुम सरोवरदेखि एक फर्लाङ्ग पूर्वपट्टि नारद वन छ ।

नारदवनदेखि एक फर्लाङ्ग पश्चिम गिरिराजको शिलामा रत्नसिंहासनको दर्शन हुन्छ- जहाँ कृष्ण बलदेव एक दिन दिव्य भावले राज भएथ्यो । जहाँका दिव्य स्थानको दृश्यलाई लिएर कुनै सज्जनले वृक्षहरूको क्या सुन्दर स्तुति गरेका छन् ।

**ये शस्ता नित्यमुक्ता व्रततिततियुता कृष्णसौख्यैकमग्नाः
निर्दोषा नित्यनव्या फलकुसुमभरा नम्रशाखाश्च नित्याः ।
तत्त्वे सङ्कर्षणांशात् प्रकटसुरतरून् शीतलच्छायायुढ्यां
स्तान् भक्त्यादिव्यगोवर्धनतरुनिकरान् नौमि सर्वर्तुसेव्यान् ॥**

रत्नसिंहासनबाट ग्वालपोखरा- जहाँ कृष्ण बलदेवले धेरै पटक ग्वालबालको साथ छाक जिमनार भएथ्यो । यहीबाट ग्वाल मण्डलीले एक दिन शिलामा मानो रत्नसिंहासन माथि कृष्ण बलदेवको दिव्य दर्शन पाएथे । ग्वाल पोखराबाट किलोल कुण्ड एवं किलोलवन यहाँबाट केही पर नन्दजीले बसाएको हरिगोकुल यसलाई बसइ पनि भन्दछन् । जहाँ कहिलेकाहीँ जहान परिवार सहितका नन्दजी बसई सर्न आउँदथे । गोवर्धन धारण गरेको यही सरेको ताक हो ।

बसइबाट गोवर्धन- जहाँ मानसीगंगा- यहाँएउटा पुरानो कुटि छ । जसमा निमाइका भक्त सनातनजी नित्य चौविश

हजार हरेराम महामन्त्र उच्चारण गर्दथे । यी गंगा भगवान्को मनबाट उत्पन्न भएकी हुन् । समय हुनेले यहाँ स्नान तर्पण गर्नु उत्तम । यसै कुण्डमा जोडिएकोछ- ब्रह्मकुण्ड- जहाँ ब्रह्माजीले बाछ्छा बालकलाई वर्ष दिनसम्म लुकाएका थिए ।

यसदेखि दक्षिणपट्टि गोवर्धनको शिखरमा श्रीहरिदेवजीको दर्शन हुन्छ- जुन दर्शनले गिरिराज धारणको स्मृति दिलाउँछ । मानसी-गङ्गादेखि माथि गिरिराजको मुखारबिन्द छ ।

मानसी-गङ्गादेखि दक्षिण र पश्चिमको कुनामा दानघाटि- यो कृष्ण बलदेव राजा, मन्त्री तथा अरू ग्वालवाल सिपाही बनेर बाटो छेकी जबर जस्ती करदान ली दधिलीला गरेको ठाउँ हो ।

क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः ।

कदाचित् स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नुपचेष्टया ॥

भा. १९०१५१४

दानघाटिदेखि पूर्व निवृत्ति कुण्ड- जहाँ गोपीहरूले आफ्नो पूर्व गृहस्थाश्रमको मोह निवृत्ति गरेर भगवद् प्राप्तिलाई अग्रसर भएका हुन् । यिनको लज्जा त वेणु नादले अगाडि नै नष्ट भै सकेको थियो ।

निवृत्ति कुण्डबाट जमुनाउतो- यो जमुनाजी निकुञ्ज हो । उसताक यमुनाजी यताबाट बहन्थिन् ।

वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।

वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥

भा. १९०१९१।.....

यसपछि चन्द्रसरोवर- यहाँ एक पटक भगवान्ले वसन्ती रास

गर्नु भएको थियो । जसमा देव देवीहरू पनि भावद्वारा सम्मिलित थिए । अर्को शारदीय रासको आरम्भमा चन्द्रमा उदय भएबाट चन्द्रमयूखले वन रङ्गिएको र चन्द्र प्रतिबिम्बले सरोवरलाई उज्वल गराएको थियो । चन्द्रको दिव्य कलाद्वारा वृष्टि भएको सोमरसले त्यसदिन लता, औषधि, वृक्ष, पुष्पहरू सबै नयाँ जीवन संचार भएर आए भैं प्रफुल्ल भए । यसैवेला नव कुम्कुम सदृश शशाङ्कको विशद किरणद्वारा विभूषित कुमुद, कहलार आदि विविध प्रसूनले लह लहाई रहेको कमनीय कुसुमित कुसुम कानन देखेर भगवान् श्रीकृष्णले यहीं मुनि मनमोहिनी मुरली बजाई बक्सेको हो ।

**दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणम् ।
वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥**

भा. १९०।२९।३

चन्द्रसरोवरबाट मोहकुण्ड- यहाँ वंशीनादले गोपीहरू मोह भएका हुन् । यो मोहको निवृत्ति पनि निवृत्ति कुण्डमा नै भएको हो ।

यसपछि शक्रवन हुँदै पैठो- यहाँ यौटा अनौठा कदमको अति प्राचीन वृक्ष थियो* त्यसको नाम हो ऐंठा कदम्ब । त्यो यसरी लठारिएको छ मानो राधा कृष्ण प्रेमले तद्प भए भैं । रासको बीचमा भगवान् कृष्ण अन्तर्धान भएपछि विरह वेदनाले छट्पटाएका सखीहरूलाई वन वन खोज्दै यहाँ आई पुग्दा भावमा श्रीहरिको दर्शन मिल्यो । कृष्ण प्राप्तिको तीव्र आशाले

---

* त्यो वृक्षलाई सम्बत् ०३१ सम्म जीवितै दर्शन पाएका थियौं ।

यहींबाट सहर्ष वृन्दावन फर्केकाहुन् ।

पैठोबाट वत्सवन (प्रथम उपवन)- यो हरिगोकुल बसे ताक कृष्ण बलदेवले बाछ्छा चराउने ठाउँ हो । यहीं बलरामले बाछ्छा र बालकहरूमा विशुद्ध चिदानन्दको झलक पाएको हो ।

इति सञ्चिन्त्य दशार्हो वत्सान् सवयसानपि ।

सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः ॥

भा. १९०१३१३८

पछि कृष्णबाट ब्रह्माजीको कर्तुत थाहा पाएर राम सान्छै रिसाई ब्रह्मलोक सहित ब्रह्माको नाश गर्छु भनेर वहाँले हलोको आह्वान गर्नुभो । यो कुरा थाहा पाई भगवान् कृष्णले सबै रहस्य खोली दाजुलाई शान्त गराउन पर्यो ।

यसपछि आन्योर- जहाँ कृष्ण बलदेवले धेरैपटक दही-भात, फल-फूल आदि छाक जिमनार भएको छ । यहीं भगवान्ले ब्रजवासीलाई यसो भन्दै गोवर्धनको पूजा गर्नु भएको हो ।

“एषोऽवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः ।

हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवाम् ।”

भा. १९०१२४१३७

यहाँ अन्नकूट (अन्नको थुप्रो) भोग लगाइएको थियो जुन समय भगवान् स्वयं आफैले अर्को विशाल स्वरूप ली गिरिराज माथि प्रत्यक्ष विराजमान भएर चारैतर्फबाट भोजन गर्नु भएको थियो ।

आन्योरको केही पर गोविन्दकुण्ड यसको पश्चिम गिरिराजको शिलामा हस्ताक्षरको, चौध छडिको, मुकुटको एवं सप्तवर्षीय

श्रीकृष्णको चरण चिन्हहरूको दर्शन हुन्छ । यही इन्द्र एवं कामधेनुले भगवान् कृष्णको अभिशेष गरी “गोविन्द” नाम राखेका हुन् ।

इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः ।

अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥

भा. १९०१२८१२३

यो कुण्ड स्नानको महिमा

यत्राभिषिक्तो भगवान् मघोना यदुवैरिणा ।

गोविन्दकुण्डसञ्जातं स्नानमात्रेण मोक्षदम् ॥

गोविन्दकुण्डको अगल बगल विशेष आन्योर पट्टि गिरिराज ऊँचो रूपमा हुनु हुन्छ, यहाँ धेरै कन्दराहरू थिए । वर्षा ऋतुमा कृष्ण बलदेवहरू लुक्ने गुफा, कन्दरा यिनै हुन् ।

क्वचिद् वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ।

निर्विशय भगवान् रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥

भा. १९०१२०१२८

गोविन्द कुण्डबाट केही नजिकमा पुछ्छी छ, यहाँ नवल कुण्ड लौठागोपाल अप्सरावनरूको दर्शन गर्नु- जहाँ नै गोविन्दाभिषेकको समय देवाङ्गनाहरू पापनाशक हरिकीर्तन गाई सहर्ष नाचेका थिए ।

तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।

जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुराङ्गनाः संननृतुर्मुदान्विताः ॥

भा. १९०१२७१२४

पुछ्छीबाट तमाल वन अर्थात् श्यामढाक-यहाँ श्याम तमालको प्राचीन वृक्ष मुनि भगवान् कृष्णको बैठक छ । अनेक चित्रविचित्र चिन्हले युक्त शिलाहरू देखिन्छन् । जहाँ बलराम, कृष्णले

ग्वालबाल सहित केराको पत्तामा ललिता सखीको छाक जिमनार भएको थियो । यहाँ प्रति श्रावण दोलालीला अर्थात् भूलोत्सव हुने गरेको थियो । यो ठाउँ भगवान्लाई अत्यन्त प्रिय थियो । गौचारणलाई अनुकूल र खूब सुन्दर कानन हुनाले यहाँ नाना क्रीडाहरू भएका छन् ।

श्यामढाकबाट फेरि पुछ्ठी फर्की यतिपुरा जानुपर्दछ तर केही पर पुगे पछि पूर्वपट्टि गिरिराजको शिलामा अनेक चिन्हहरूको दर्शन- हुन्छ कामधेनु गाइको खुर, उच्चैश्रवा घोडाको टाप, ऐरावत हात्तिको पाउ, भगवान् कृष्णको चरण एवं बलदेवजीको हात इत्यादि ।

कृष्णस्य पाणिपदयोः प्रतिबोधचिन्है-

राभाषितं गिरिवरेऽस्ति शिलासमूहम् ।

ऐरावतस्य सुरभेशचरणाङ्कितं तान्

दृष्ट्वा प्रणम्य च नरा हरिधाम्नि यान्ति ॥

अर्थात् जो यी चिन्हलाई हेरेर प्रणाम गर्दछन् ती बैकुण्ठ प्राप्त गर्दछन् ।*

चिन्हहरू माथि ढुका बलदेवजीको दर्शन हुन्छ- जहाँ तल फेदि तिर चर्ने गाई बाछ्यालाई ढुकेर एवं भुकेर बलदेवजी हेरि

---

*ढुका बलदेव देखि अन्दाजी २५ हात पश्चिम उत्तरमा कृष्णको चरणचिन्ह छ । ढुका बलदेवदेखि अन्दाजी ६० हात दक्षिण र पश्चिमको कुना तिर संकर्षणको बाहुली चिन्ह छ । बाहुली देखि १५ हात पश्चिम तलतिर उच्चैश्रवा घोडाको टाप, कामधेनु गौको खुर एवं त्यसदेखि पश्चिम र दक्षिण १० हात तल ऐरावत हातीको । पादचिन्ह छ ।

रहनुहुन्थ्यो । आकाश गंगाको जलद्वारा भाइको अभिशेष हुंदा पनि दाजु यहीं बसेर च्याउँदै हेर्नु भएको थियो रे । ढुकाबलदेवदेखि २२ हात वायव्यपट्टि कृष्ण बलदेवहरू चिपली खेल्दा औलाले टेकनि मारेको चिन्ह दर्शन हुन्छ ।

यहाँबाट सुरभीकुण्ड त्यसपछि ऐरावतकुण्ड छ - जहाँ वर्षा बन्द भएपछि गोवर्धनलाई स्वस्थानमा राखे वाद गोपीहरू मिलेर भगवान् कृष्णलाई चन्दन, दुधो, दहि, अक्षता, टक्याई आशीर्वाद दिएथे ।

**तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ।
गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन् मुदा दध्यक्षतादिभर्युयुजः सदाशिषः॥**

भा. १९०।२५।२५

यहाँबाट हरिजी कुण्ड- यो सखीहरूको प्रधान क्रीडास्थल हो । यहाँ एकपटक तमालवनमा भेटिएका सखीहरूबाट श्रीजीको पत्ता न लागी विह्वल भएर प्रभु गिरिराजको आस पास निकुञ्ज तिर खोजी गर्न लाग्नु भो यता विरहले जलेकी राधाजी पनि धेरै वेर अगाडि देखि यसै तालावको पूर्व सिन्डीमा एक पाउ जलमा डुवाई परमेश्वरको ध्यानमा मग्न थिइन् । अकस्मात् उनको अपूर्व स्थिति देखासाथ पहिले प्रभु स्तंभित हुनुभो पश्चात् दण्डवत् एवं उठेर त्यो उन्माद औ प्रेमावेशलाई प्रणाम गर्दै के के सोच्न लाग्नु भएको थियो, यत्तिकैमा प्रिय सखाहरू आफूलाई खोज्दै त्यहीं आइपुगे । हर्षको वेगले हल्ला गर्ने तिनलाई ईशाराद्वारा रोकी भावावेशको दर्शन गराई दिनुको साथै सुस्त सुस्त त्यो स्थितिको परिक्रमा गरेर प्रभुले गोवर्धन

उक्लने मार्ग पक्डनु भएथ्यो ।

यहाँबाट यतिपुरा, यतिपुरा र आन्यौर वारी पारी हो गोवर्धनको मुख यही हो । यतिपुराबाट विछियावन- यो कृष्ण बलदेवको कन्दुक क्रीडा गर्ने ठाउँ हो नजिकै तालावमा राधाजी सखीहरूसंग जल क्रीडा गर्दथिन् । एकदिन यहाँ कृष्णले सखीको रूप लिएर क्रीडामा संमीलित भै हराएको राधाजीको विछिया खोजिदिनु भएको थियो । यहाँ बराबर यस्तो रसयुक्त लीला भै रहन्थ्यो यसैले यसलाई विलासकुञ्ज या कुञ्जविलास पनि भन्दछन् । यसपछि गाँठौलीगाउँ- जहाँ गोपीनीहरूले कौतुक वश राधाकृष्ण दुवैको धोतिको टुप्पो बाँधि दिएर ठूलो हाँसो गरेका थिए । यहाँ गुलाल कुण्ड गुलाल वन (दोश्रो उपवन) छ- जहाँ भगवान्‌ले होरीको उधूम मचाएको हो ।

यसपछि टोडकोघन- यो कृष्ण बलदेवको सान्ने प्रिय ठाउँ हो जुन ठाउँलाई लीकन भगवान्‌ मातासंग यो पद भन्नु हुन्थ्यो-

“मैयाँ मोहे भावे टोडको घनो”

-इत्यादि

यसपछि डीग (दीर्घपुर) अथवा लट्ठावन-यो व्रजमा मथुरा मुनिको शहर हो वज्रनाभजीलाई शाण्डिल्यमुनिको सन्देश-

गोवर्धने दीर्घपुरे मथुरायां महावने ।

नन्दिग्रामे बृहत्सानौ कार्या राज्यस्थितिस्त्वया ॥

भा. उ. मा. १।३८

डिगबाट परमदरोगाउँ-प्रमोदवन- यो श्रीदामाको जन्म

स्थान हो । यहाँबाट बदरी-तपोवन- यो एकपटक नन्दादिले बद्री र गया जाने आग्रह गरे भगवान्‌ले विचार गर्नुभो ब्रजको भाव प्राप्त भैसकेकालाई ८४ कोश अर्थात् अभिन्न भावदेखि पर जाने आदेश मैले दिनु भएन यहीं त्यो झलक देखाई दिएर यिनको उल्लेख मन शान्त गराउँछु । बस् वहाँले पहाडहरूलाई बद्री केदार कल्पना गर्दै उत्तरा पन्थका प्रधान स्थलहरूको दर्शन गराई दिनुभो यतातिर गएका खण्डमा उत्तराखण्डको नमूना दर्शन पाइन्छ । गए तानकोली, गुहानो गोदृष्टिवन, खो, अलकावली, बूढेबद्री-विशालवन (चारौ उपवन) पशव्य, ब्रह्मस्थली वेंलोद वादलीको दर्शन हुन्छ नगए तपोवनबाटै सेउ भै इन्द्रौलीगाउँ- यहाँ इन्द्रेश्वर महादेव छन् । इन्द्रले यिनैको पूजा गरेर गोवर्धन माथि चढाई गरेकाहुन् ।

इन्द्रौली गाउँबाट काँमा-यहाँ लीला संभाउंने यति स्थल छन् यसको संख्या छैन । ब्रजको यस्तो महात्म्य छ कि-जहाँ गाइको खुरले बनेकै खाडलमा पनि यदि पानी भरिएको पाइयो भने त्यसलाई तीर्थ समान मान्नुपर्दछ किन्तु एकै ठाउँका धेरै कुण्डमा धेरै पटक स्नान गरी रहन समय खै ? त्यसकारण ब्रजमण्डल परिक्रमाको र ब्रज रजको मात्र विशेष निष्ठा रहोस् । यसो भए झन् बढिया । कामवन नपुग्दै आधाकोश वर भगवान्‌बाट ठूलो मान पाएकोतीर्थ छ त्यसको नाम हो

विमलकुण्ड- जहाँ एकपटक पुष्कर तीर्थ विमल स्त्रीको रूपमा आई भगवान् कृष्णसंग क्रीडा गरेथे-यहाँ उनको अर्थात् विमलाको मन्दिर छदैछ ।

विमल कुण्डदेखि पश्चिम लङ्का- जहाँ एक पटक श्रीकृष्ण बलदेवजीले सेतुबन्धको अभिनय गर्नुभयो । आफू रामचन्द्र, बलदेव लक्ष्मण एवं गोपालहरू बानर भै रामेश्वर मन्दिरदेखि करिव शय हात जति लङ्का अर्थात् दक्षिणपट्टिको सानो ठिस्कोसम्म पुल बाँधेकोछ, यो अभिनय गोपिनीहरूको प्रेरणाबाट भएको हो ।

एवं विहारैः कौमारैः, कौमारं जहतुर्व्रजे ।

निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥

भा. १९०१४१६९

यहाँदेखि अलिपर “गया कुण्ड”- जहाँ भगवान्‌ले गदाधर स्थापना गरी ब्रजवासीलाई पिण्ड दान गर्न लगाई ब्रज बाहिर जान दिनु भएन । गयादेखि आधा कोश पर चरण पहाडी छ त्यसको तलहटिमा “लुकलुक कुण्ड”- जहाँ निलायन अर्थात् आँखमिचौनीको खेल धुमधाम हुन्थ्यो । एकदिन खेल चलीरहेकै थियो भगवान्‌ कृष्ण रूखमुनिको गुफामा फुत्त पसेर भित्र भित्रै पहाडको शिखरमा गै एक पाउ उठाएर वंशीनाद गर्न लाग्नु भयो, वंशीनादले समस्त लोक गुञ्जायमान हुन लाग्यो, ब्रह्मा आदि देवताहरू पनि तत् तत् कार्य छाडी भगवान्‌ नन्दनन्दनलाई हेर्न लागे, किन्तु यो मन्द्र, मध्यम, तार एवं पञ्चम नादको केही रहस्य बुझ्न नसकेका छँदा आश्चर्य चकित एवं मोहित भएर मन एवं काँध नुहाई आकाशबाट चियाउन थाले ।

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।

कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥

भा. १९०१३५१५५

यता ग्वालवाल चकित भएर खेल छोडिदिए । आखिर शब्दको पथद्वारा खोज्दै खोज्दै भगवान्को पास आइपुगे । भगवान् पनि ती ग्वालवाललाई साथ लिई उपरोक्त गुप्ति बाटोबाट फिर्ता हुनु भयो । यहीं शिलामा भगवान्को चरण चिन्ह दर्शन हुन्छ । जुन शिला त्यसै दिनको वंशीनादले पग्लिएको हो । यो पहाड अति नै मनोहर छ यताबाट समस्त ब्रजको झलक दर्शन हुन्छ । जो देख्ने त्यो कस्तो कडा हृदयको व्यक्ति होला जसको छाती नपग्लियोस् । पासैमा यौटा ऊँचो टीला पनि छ-जहाँ कृष्णबलदेव ग्वालवालका साथ कोठे काँकर भन्ने खेल खेल्नु हुन्थ्यो-यहाँ कोठे काँकर अर्थात् गट्टाहरूको चिन्ह देखिन्छन् यहाँ भन्दा केही पर ललिताजीको “ज्ञानवापिका” छ-जहाँ ललिताजीले श्रीकृष्णलाई पूर्णब्रह्म निश्चय गरी मावली पट्टिका चन्द्रावली आदि सखीहरूलाई ज्ञान दिएकी थिइन् । यसको नजिकै “मोरकुण्ड”- जहाँ भगवान् कृष्ण बलदेवले अनेक खेल खेल्नु भएको थियो । पंक्षीहरूको छायाँसाथसाथै दौड्नु, हाँसको जस्तै सुन्दर चालले हाँसको साथसाथै हिंड्नु, बकुल्लो बसे भै बकुल्लाहरूको संगै गएर एक खुट्टा उचालेर बस्नु, मयुर हरू संगै नृत्य गर्नु, बानरका बच्चाहरू खोस्नु, रूख चढ्न लागेका बानरहरूको पुच्छर समाई तान्नु, बानरका साथसाथै रूख चढ्नु, उनीहरूको जस्तो मुख बिकृति गराउनु एवं एक हाँगाबाट दोश्रो हाँगामा उफ्रनु-इत्यादि ।

विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधुहंसकैः ।
 बकैरुपविशन्तश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ॥
 विकर्षन्तः कीशबालानारोहन्तश्च तैर्दुमान् ।
 विकुर्वन्तश्च तैः साकं प्लवन्तश्च पलाशिषु ॥

भा. १९०१२१८, ९

यसपछि 'व्योमासुर गुफा'- जहाँ व्योमासुर ग्वालवाललाई
 लैजादै थुन्दै गर्दथ्यो ।

**मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेषधृक् ।
 मेषायितानपोवाह प्रायश्चोरायितो बहून् ॥**

भा. १९०१३७२९

यहाँ कठला, मुकुट हातको चिन्ह र अलि तल शेषको
 सुन्दर बायाँ चरणको चिन्ह दर्शन हुन्छ ।

व्योमासुर गुफाबाट 'भोजनथाली'- यहाँ थाल कटौराका
 चिन्हहरू छन्, -जहाँ एकदिन ठूलो लीला उत्सव भएको थियो,
 जसमा अतुलित प्रेमद्वारा सुशोभित प्रियमण्डलका साथको
 छाक भोजन देखेर देवताहरू पनि ललचाएका थिए । यही निर
 राधाकुटी- जहाँ पहिलेका जन्महरूमा राधाले कृष्ण प्राप्तिलाई
 ठूलो कष्ट सही कतिपय दिन कृष्ण नाम रटेर आराधना गरेकी
 थिइन् । हामीले यहाँ लीला परिचायक स्तंभ स्थापना गरेका
 छौं । यहीं निर गोपालकुण्ड- जहाँ एक पटक कृष्ण एकलै आउनु
 भयो, राधाको ईशाराद्वारा चन्द्रकला सखीहरूले जवरजस्ती
 धोतिको ठाउँमा साडी चोलो पहिराई धुमधाम होरीकासाथ पेट
 भरी नृत्य गरे । पासैको नदीमा कृष्णबलदेवले विविध क्रीडा

गर्नुभएको छ-नदीहरूमा डुब्दै भ्याउतोसंगसंगै उफ्रनु, पानी भित्रको आफ्नो छायाँसंगसंगै हाँस्नु प्रतिध्वनिलाई गालि गर्नु- इत्यादि ।

साकं भेकैर्विलङ्घन्तः सरित्प्रस्रवसम्प्लुताः ।

विहसन्तः प्रतिच्छायाः शपन्तश्च प्रतिस्वनान् ॥

भा. १९०१२१०

यसपछि “कामवन” पाण्डवहरूको वनवास मुकाम यहीं भएको हो- जहाँ श्रीकृष्णले द्रौपदीको साग जिमनार भएथ्यो कुटी अभै छ । पाण्डवहरूले १२ वर्षसम्म बाह्र पटक ८४ कोश ब्रज परिक्रमा गरे । ब्रह्माजीको पछि पाण्डवले नै ब्रज परिक्रमाको शिक्षा दिएका हुन् ।

यसपछि “विहारस्थान”- यहाँ सखीहरूले फूलको सेज बनाई राधाकृष्णको सेवा गरेका र फूलहरूको पंखा बनाई वहाँहरूको श्रम दूर गरेका हुन्- यहाँ जावक अर्थात् गोडाको गहनाको चिन्ह छ । यहाँ रस युक्त धेरै लीला भएकाछन् ।

कामवनबाट ‘कर्णवन’ साथै ‘कनबारोगाउँ’- यो चन्द्रकला सखीको जन्मभूमि हो, कृष्णबलदेवको कान यहीं छेडिएको हो । यहाँ लीलापरिचायक स्तंभ छ ।

कनबारोबाट “सुनहरा कदमखण्डी”- जहाँ सुनहरा फूलको आभूषणले श्रृङ्गार गराई प्रिया प्रियतमलाई चन्द्रकला आदिले झुला झुलाएका थिए, त्यसकारण यहाँको जमिन सुवर्ण सदृश देखिन्थ्यो ।

यताबाट ऊँचोगाउँ जानु छ परन्तु पुग्ने बेला पूर्वपट्टि

पहाड माथि शिलामा चित्र विचित्र रेखाहरूको, अलि हटेर राधाचरणको, अलिपर छपन्न कटौराको चिन्ह देखिन्छन्- जहाँ एकपटक ललिताले छपन्न भोगको छाक जिमनार गराएकी थिइन्, यहाँ ग्वाल वाल-मण्डल सहित कृष्ण बलदेवले धेरै पटक वरसानाबाट एवं ऊँचो गाउँबाट आएका छाकहरू जिमनार भएकोछ। पासैमा “ऊँचोगाउँ”-ललिताजीको जन्मभूमि यही हो । पासैमा “देह कुण्ड”- जहाँ एकदिन ग्वालमण्डलीको साथ कृष्णबलदेव नन्दगाउँ देखि गेद खेल्दै आउनुहुन्थ्यो, सखी मण्डल एक बाटिकामा प्रतीक्षा में थिए । परन्तु ललिता यसै कुण्डमा स्नान गर्न लागेकी थिइन् । राधाजीले इशाराद्वारा बोलाई कुण्डमा लगिन् र “दान माग्नु होस्” भनी कृष्णलाई र “देऊ” भनी ललिता प्रति शान गरी आफू स्नानको निम्ति तलाउमा प्रवेश गरिन । दानमा ललिताले आफ्नो आभूषण जम्मै उतारेर कृष्णलाई पहिराई दिइन् । तब कृष्ण राधासंग भन्नुहुन्छ “तिमी पनि दिन्छ्यौ कि ? तर यत्तिको सकौली ?” यो सुने पछि राधाले भनिन् “हो म योदेखि अधिक कसरी सकौली ? तर जो मसंग छ त्यो जम्मै थाप्नुहोस्” यति भन्नुका साथसाथै हातले जल उठाई मुखले फेरि भनिन् “मेरोतन, मन, धन श्रीकृष्णार्पण” यसपछि भगवान् कृष्णले आफ्नो सूक्ष्म-स्वरूपको अनुभव नित्य निरन्तर रहने वरदान दिनुभयो । यसरी देह अर्पण गरेको ठाउँ हुनाले देहकुण्ड नाम रहेको हो । हामीले यहाँ लीला परिचायक स्तंभ स्थापना गरेकाछौं । पासैमा “दोहनीकुण्ड”- यहाँ एकदिन राधा दूध दुहुन लागेकी थिइन्

श्रीकृष्ण सखी रूपमा आई दूध दुहुन सिकाइदिनु भएथ्यो । यशोदाजीले राधाकृष्णको युगल जोडी दर्शन प्रथमबार यहीं नै पाएकी हुन् । पासैमा “नौवारी चौवारी स्थान” यी दुई सखीहरू वृषभानुजीकोघरमा गुइँठा पार्दथे- जहाँ एकपटक यिनीहरूले राधा आदि सखीलाई छाक भोजन गराएका थिए । त्यसै दिन गुडिया गुड्डा खेल पनि यहाँ भएको थियो । वसन्त पञ्चमीको दिन ब्रजमा यो खेलको उत्सव अभूत हुँदछ । कपडाको राधाकृष्ण बनाई खेल्ने खेललाई गुडिया गुड्डा खेल भनिन्छ, यसपछि ‘वरसाना’- यो पहाड चार शिखरले सुशोभित छ । जो ब्रह्माजीको स्वरूप हो । यहीं तल ‘वृषभानकुण्ड’ र ‘तिलककुण्ड’ छन्- जहाँ एकपटक कृष्ण जोगी भेषमा अडेर अलख जगाउनु भएथ्यो । जो सुनेर सखीहरूले भिक्षा टक्याई जोगीबाट प्रत्येकले तिलक प्रसाद पाएथे ।

यसैको एक भागमा ‘साँकरीखोरी’- यो साँझै आनन्दको दर्शनीय ठाउँ छ । यो दुई पहाडको अन्तरमा सांग्रो गल्ली छ देख्नेलाई जो विचित्र मालुम हुन्छ, जसमा एकजना सिवाय पस्न सकिदैन, यस विषयमा कुनै कविले भनेका छन् ।

“प्रेमगली अति साँकरी ता मे दो न समाय”

एकापट्टि पहाडमा सखा मण्डल सहित कृष्ण राज हुने छत्री र अर्कापट्टि सखी सहित राधाजी राज हुने छत्री छ, जहाँको लीला बयान देखि बाहिर छ अर्थात् अनिर्वचनीय छ । साँकरी खोरीबाट “चिकसौली गाउँ” जो चित्रा सखीको जन्मभूमि हो, हामीले यहाँ लीला परिचायक स्तम्भ थापेकाछौं । यताबाट समय हुनेले ‘डभारो गाउँ’- यो चम्पकलता सखीको जन्मभूमि

हो । एकदिन राधाजी यिनलाई भेट्न आउँदा यिनले रत्नको हार उपहार रूपमा पहिराई दिएकी थिइन् । यदि नगै टाडैबाट दर्शन गरे- चिक्सौलीबाट माथि 'दानेङ्गितवन' अर्थात् दानगढ,- यो दान लीलाको केन्द्रियस्थल र श्रावण शुक्ल द्वादशीको दिन भूलाभूलनको ठूलो उत्सव हुने ठीला हो । 'मोरकुटी र मोर वन' -जहाँ चारैतिरबाट भगवान् कृष्ण प्राणनाथ राम लड्डु लूट गर्नुहुन्थ्यो, मयूरहरूकोभीड लाग्दथ्यो ।

यहाँदेखि पर पश्चिम 'मानेङ्गितवन अर्थात् मानगढ'-जहाँ प्रति श्रावणशुक्ल एकादशीका दिन भूलोत्सव हुन्थ्यो स्मृतिलाई हिंडोल स्थल मौजूद छ । जहाँ एक पटक राधाजी मान खोजेर बसेकी थिइन्; मोरवनमा भगवान् मयूरको मण्डल भित्र मयूर बनेर खूब सुन्दर नृत्य गर्न लाग्नु भयो । जुन नृत्य देखेर राधाजी मयूरलाई भन्दछिन् "ए मयूर ! तैले नाचेको आज मलाई ठीक मेरो प्यारोले नाचे भै अति मनोहर लाग्यो तँ देखि म प्रसन्न भएँ ।" यो शब्द सुन्न पाउँने प्रतीक्षामा त मयूर छदै थियो । सुन्ना साथ खुशीभएर एक पटक नाची भुर्र उडेर सामने गै प्रत्यक्ष दर्शन दियो ।

'गह्वर वन'- यो सान्धै सुन्दर र भजन कीर्तनलाई योग्य ठाउँ छ, शङ्ख चिन्हको दर्शन हुन्छ । संयुक्त प्रान्तका एक ठाकुर ब्रज परिक्रमाको निम्ति पत्नीको साथ यहाँ आइ पुगेछन् अकस्मात् उनकी पत्नी यहीं मरिन् जसको नाम थियो किशोरी । स्त्रीको नाम पुकारदै उनी ठूलो स्वर ले विलाप गर्न लागे । यसै बेला विहारमा खेल समाप्तिको अवकाश रहेछ । भट्ट आफ्नो नामको

क्रन्दन श्रीराधाको कानमा पऱ्यो, बुभन आइन् ललिता । कपट पुकारको कुरा निर्णय भएर पनि करूण-वत्सल श्रीराधाजीको मन रहेन, सामने आएर सोधिन् “ए पुरुष । तँ, जसको नाम लिएर रून्छस् त्यो त यौटी कुनै एक निमेष मात्र की पुतला थी । असली किशोरी त म हुँ, मेरो शरण पर” यो महावाक्यका संगसंगै मानो त्यस वनमा बिजुली चम्के भैं एक आकस्मिक चमक, जस भित्र ठाकुरका दुई दम्पति दिव्य रूपमा र ठकुरानीको सामने ठाकुरको मृतदेहलाई पनि यसै गह्वर वनको एकछेउमा ब्रजवासीहरूले पाए ।

यसपछि “बिलाश गढ”- जहाँको रसयुक्त बिलाश वाणीको अगम्य छ । यसैलाई धूलिखेल पनि भन्दछन् । (यही नै श्रीपूज्य रामले आफ्ना अनुयायीको शिरमा परमैश्वर्य अर्थात् ब्रजरज टीका लगाई दिनुहुन्थ्यो जुनकुरा अत्यन्त स्मरणीय छ ।)

दर्शनीय स्थानमा श्रद्धापूर्वक सम्पूर्ण लीलास्थलहरूको दर्शन स्पर्शन गरेर चित्त निछावर गर्नु परमावश्यक हो परन्तु समय थोरै मात्र भए प्रधान-प्रधान लीलास्थलकोसम्म दर्शन गरी मुख्य चौरासीकोश परिक्रमा चाही पूर्ण गर्नु, जुन परिक्रमा पूर्ण भएमा त्यो जीवले पुनः चौरासी लाख योनिमा भ्रमण गर्नु पर्दैन । वरसानाबाट ‘पीरीपोखर’*- जहाँ राधाजीले विवाहको बुकुवा पखालेकी थिइन् । यताबाट ‘प्रेम वन र प्रेम सरोवर’-

प्रेम सरोवर प्रेमकी भरी रहत दिन रैन ।

जहाँ लाडिली पग धरत लाल धरत दोउ नैन ।

---

* पिरीपोखर कहाँ है ? हम साधु है, दोरोटी दिजिए

एक दिन नटनागर भगवान् ग्वाल मण्डलीको साथ गाई लिएर मावली अर्थात् मेहरानो तिर जान लाग्नु भएको थियो, राधा पनि आफ्ना अन्तरङ्गी सखीहरूलाई ली यसै सरोवरमा टहल्दै थिइन् एकाएक उनको दृष्टि गौ तथा ग्वालमण्डललाई नाघेर भगवान् कहाँ पुग्यो, पहिले उनलाई रोमाञ्च भयो पश्चात् भस्किन यसपछि स्तब्ध । यत्तिकैमा आगमनको दृश्य गुञ्ज्यो । तदनन्तर उनको स्तब्धता अर्ध उन्मादमा परिणत भयो । जब अन्तर अन्तरमा बाह्य वृत्ति हुन्थ्यो, त्यस बेला उनी ललिता सखीसंग आग्रह गर्दथिन् कि “के उपायले मलाई प्रभुको साक्षात्कार हुने हो ? यदि त्यो सौभाग्यको उदय हुँदैन भने वहाँको चित्रसम्म भए पनि ल्याई देऊ नत्र मेरो प्राण रहने छैन” यसपछि पनि राधा सधैं अधीर भैरहन्थिन् कुनै कार्यमा पनि उनको मन, हात एवं पाउ चल्ने थिएनन्, सदैव शिथिल भै भैरहन्थिन् । यस्तो दशा सुनेर अन्यान्य गाउँका सखीहरू पनि आई राधासंग आग्रह गर्दथे कि तपाईंलाई के भो ? तपाईंको स्थितिले हामीलाई दुःख लाग्यो ।” राधा विकल भएर उत्तर दिन्थिन् । सखी हो !

अकस्मात् एकस्मिन् पथि सखि मया यामुनतटं

व्रजन्त्या दृष्टो योः नवजलधरश्यामलतनुः ।

स्वदृग्भङ्ग्या किं वा कुरुत नहि जाने तत इदं

मनो मे व्यालोलं क्वचन गृहकृत्ये न लगति ॥

यहाँ हिंडोल स्थल छ प्रति श्रावण भूला हुन्छ । प्रेम सरोवरबाट “संकेत वन”- यहाँ संकेत देवी छन्, यी सखी संकेत गर्नमा २६ व्रज विहार—

प्रवीण थिइन् भावुकहरू यिनलाई श्रुति भन्दछन् । यो नन्दगाउँ वर्षानाको ठीक बीचमा छ जहाँबाट बराबर संकेत अर्थात् ईशारा भैरहन्थ्यो । पूर्वपट्टि छ विट्ठल वन ।

वर्षानाबाट पीरिपोखर भै संकेतको बाटो सोभै ऋगठौरा गए पनि हुन्छ । तल लेखिने लीला-स्थलहरू परिक्रमा भित्र परी हाल्दछन् । हतार नभए संकेतमा मुकाम गरी दर्शन गर्न जानु बढिया । गएका खण्डमा पहिले “खदीर वन” अनि “लोधुली”- जहाँ ललित वन छ । -यहाँ ललिताले खूब दही जम्मा गरेर दान गरेकी थिइन्, श्रावणमा यहाँ धूमधाम दहीलीला हुने गरेको छ । यसपछि “पिपासा वन र पिसायो गाउँ”- जहाँ कृष्ण बलदेवलाई प्यास लाग्दा सखी मण्डलले जल पिलाएथे ।

नगीचै “अञ्जन वन” र “आञ्जनो गाउँ”- यहाँ अञ्जनी शिला छ, यसमा यो यौटा विचित्रता छ जो शिलामा हात रगड्दा कुनै चिन्ह लाग्दैन परन्तु औला आँखामा लगायो भने अञ्जन भै लाग्दछ, जहाँ श्रीकृष्णले श्रीराधा आदि सखीको नयनमा अञ्जन लगाई दिनु भएको थियो यस विषयमा कसैको भनाई छ-

धन्या गोकुलकन्या वयमिह मन्यामहे जगति ।

यासां नयनसरोजेष्वञ्जनभूतो निरञ्जनो वसति ॥

यस पछि करहला गाउँ- यहाँ रास विहारिको नयाँ पुरानो मुकुटको दर्शन हुन्छ । यो चन्द्रकान्ती सखीको जन्मभूमि हो । यहाँ लीला परिचायक स्तम्भ स्थापना भएको छ । नजिकै “विरहकुण्ड”- जहाँ गोपीहरूको अश्रुपतन भएको थियो । पासैमा

“कजली वन” छ। यसपर “कमई”-यो विशाखाजीको जन्मस्थान हो । यहीनिर “कुण्डलवन-जहाँ” भगवान्को कुण्डल हराउँदा सखीहरूले खोजी भगवान्लाई पहिराई दिएका हुन् ।

करहला कमई बीच “हंस सरोबर र सारसवन छ” जहाँ-

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चारुगीतहृतचेतस एत्य ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः

भा. १९०१३५/१९

यहाँ भगवान्ले पुष्पचयन गरेर सखीहरूलाई वेणीमा गुंथी दिनुभएको थियो ।

यसपछि “शी गाउँ र पर्सीगाउँ”- यो अक्रूरको साथ मथुरा प्रस्थान गर्नेबेला श्रीकृष्ण बलदेवले विशाखाहरूलाई हामी शीघ्र पर्सीनै आउला भनेको स्थान हो ।

संकेतदेखि पश्चिम “ऋगठौरा” ग्राम-यो चन्द्रावलीको अधिकारमा थियो यहाँ सान्धै सुन्दर कुञ्ज र चन्द्रावलीको बैठक छ- जहाँ श्रीकृष्ण एक रात निवास गर्नु भएको थियो । यहाँ लीलापरिचायक स्तम्भ छ ।

“भाँडोखर”- जहाँ दूधका भाँडाहरू धोइन्थे, यहाँसम्म अभिनन्द नामक गोपको गोठ थियो । “मेहरानोगाउँ”-यो अभिनन्दको गाउँ र यशोदाज्यूको माइती हो- यहाँ यसोदाजीको र रामचन्द्रको दर्शन हुन्छ जहाँ भगवान् कृष्णले यसोदाजीलाई रामचन्द्रको वनवास चरित्र र अरू अवतारका कहानी पनि सुनाउनु भएको थियो । गाउँको दक्षिणपट्टि “चन्द्रकुण्ड” -जहाँ आकाशको चन्द्रमा देखेर “मलाई खेलौना हुन्छ ल्याई देऊ”

भनी भगवान्‌ले मावली राज हुँदा यशोदासंग भगडा गर्नु भएथ्यो । गाउँको बायव्य पट्टि “श्यामकुण्ड”-जहाँ अभिनन्दगोपले श्यामसुन्दरलाई स्नान गराई फूलले श्रृङ्गार गराएथे । यसको नजिकै “भ्रमरकुण्ड”- जहाँ एकदिन मातामह अभिनन्दले भ्रमर भै कृष्णलीला रूपी सुगन्धको आस्वादन गरेथे । एकै ठाउँ धेरै लीला स्थलहरू पर्दछन् त्यस्तोमा ब्रजवासीहरूसंग सोधपुछ गरी जसरी हुन्छ लीलास्थलहरू परिक्रमा भित्र पार्नु ।

“गिडोयोगाउँ”-यहाँ गेंदोखर कुण्ड छ,- जहाँ गेंदको र ओखरको खेल भएको हो । पासैमा “गारुडिविहारी” गारुडीको अर्थ हो भारफुक गर्ने वैद्य । पासैमा “गदहरवन” छ- गदको अर्थ हो रोग, हरको अर्थ नाश । जहाँ कृष्ण वैद्यको रूपले आई राधाको रोग नाश गर्नुभएथ्यो । यताबाट “फूलवारी कुण्ड”- यो पद्मा सखीको फूलवारी हो यसै बाटिकामा सखी सहित राधा फूल टिप्न लागेको समय कृष्ण आएर दर्शन दी भागेबाट राधाजी चित खाई बिहोस भइन् नाना यत्नद्वारा ईलाज गरे किन्तु निको भएन आखिर उनले सखीहरूसंग भन्तै पर्यो ।

**काहेको वैद्य बुलाबत हो मोहि रोग लगाय जिन नाडी गहोरी ।
वो मधुवा मधुरी मुस्कान निहारे बिना कहाँ कैसे जियोरी ॥
चन्दन लाय कपूर मिलाय गुलाब छिपाय दुराय धरोरी ।
और इलाज कछु न करौ वृजराज मिले सो इलाज करोरी ॥**
फूलवारी कुण्डबाट “सासकीकुण्ड”- जहाँ एकदिन कृष्ण बलदेव गाईको पछि पछि दौड्दा धेरै हैरान हुनुभो र श्वास फेरि विश्राम लिनुभएको थियो । बीचमा “मोतीवन” (पाँचौं उपवन)

अलिपर “टेरकदम”-यो मुरलीको टेरद्वारा गाई जम्मा गर्ने ठाउँ हो- जहाँ सन्ध्याको समय गाईहरू एकत्रित भएर गोठतिर लाग्दथे ।

**वत्सलो ब्रजगवां यदगध्नो वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥**

भा.१९०।३५।२२

यहाँ रूपजीको कुटी छ, उनी नित्य २४ हजार हरेराम महामन्त्र उच्चारण गर्दथे ।

यसको नजिकै आशेश्वरमहादेव पासैमा “वहकवन”- जहाँ कृष्ण दर्शनको आशाले शिव कैलाशबाट कतिपय दिन यहाँ बसेर मात्र नन्दमहल गएका हुन् । यसपछि “कृष्णकुण्ड”- यहाँ मालाधारी कृष्णको दर्शन हुन्छ,- जहाँ सन्ध्याको समय हातमा माला लिएर भगवान् कृष्ण गाई गन्ति गर्दै पास गराउनु हुन्थ्यो ।

**मणिधरः क्वचिदागणयन् गा मालया दयितगन्धतुलस्याः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥**

भा.१९०।३५।१८)

गाई पूर्ण भएपछि भगवान् सान्धै प्रसन्न भएर नृत्य गर्नु हुन्थ्यो । नन्दग्रामबाट आधाकोश पूर्वतिर “अक्रूर बैठक” ।

**इति सञ्चितयन् कृष्णं श्वफल्कतनयोऽध्वनि ।
रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप ॥**

(भा.१९०।३८।२४)

यहीं कृष्ण राम लिनजाँदा अक्रूरकोरथ अडेको हो उनले-

पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ।
ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षितान्यब्जयवाङ्कुशाद्यैः ॥

(भा. १९०१३८१२५)

यस्तो चरण चिन्हको र साक्षात्-

ददर्श कृष्णं रामं च ब्रजे गोदोहनं गतौ ।

पीतनीलाम्बरधरौ शरदम्बुरुहेक्षणौ ॥

(भा. १९०१३८१२४)

को पनि प्रथम दर्शन यहीं पाएका हुन् । यहाँ लीला परिचायक स्तम्भ छ । यसपछि “उद्धवक्यार” अर्थात् योगवन-जहाँ गोपिनीहरूले भ्रमर-गीत गाएका थिए पासैमा विशाखा सखीको सभाभवन छ । यहीनिर “यशोदाकुण्ड”- जहाँ हाउ विलाउहरू छन् ।

“दूर खेलन मतजा लाल यहाँ हाऊ आयो है” ।

हँसकर पूछत कान्हमाता यह कीने पठायो है ?” ॥

यो पद यहीलाई लिएर भनेको हो । यहाँ यशुमतीजीको माट अर्थात् दही मथ्ने ठेकी छ, जसमा नित्य तीन गाडा दही मथन हुन्थ्यो । यसको नैऋत्य १ कोशपर “पनिहारी” यसोदाजीको घरमा यहीको जल जान्थ्यो । यहाँ गोपीहरूको गाग्राहरू धेरै फुटेका छन् ।

आउँदा “छोटी चरण पहाडी” छत्रीमा भगवत्- चरण चिन्हको दर्शन हुन्छ- जहाँ एकदिन आमा रोहिणीजीले कृष्ण बलदेवको कपाल बाटी दिनु आदि श्रृङ्गार गरिदिनु भएको थियो-यहाँ एकपटक जल भरन लीला हेर्नको निम्ति समस्त

ब्रजवासी जम्मा भएका थिए ।

अलिपर “रुनकि भुनकी कुण्ड”-जहाँ यी सखीहरूको कुञ्ज थियो-एकदिन यी सखीहरूले आपस सल्लाह गरी एक सखी राधाजी कहाँ वरसाना गई भनिन् “हजुरलाई कृष्णले यो समय हाम्रो कुञ्जमा बोलाएको छ ।” अर्की नन्दगाउँ गएर कृष्णलाई भनिन् “हजुरलाई राधाले यो समय हाम्रो कुञ्जमा खबर गरेकोछ ।” यो तरिकाले राधाकृष्णलाई मिलन गराइदिए । नन्द महलको पश्चिम दोमन वन-अर्थात् ‘दोउमीलन वन’- जहाँ राधाकृष्ण तद्रूप भै मिले थे ।

इतसौं आई भानुकिशोरी उतसों नन्दकिशोर ।

दोउ वन मिल क्रीडाकरत बोलत पंक्षी मोर ॥

“पानसरोवर” नन्दजी प्रायः यहीं स्नान गर्नुहुन्थ्यो । ‘नन्दग्राम’- शिखरमा नन्दमहल । यो शिवको स्वरूप हो महलको उत्तरपट्टि नन्दीश्वर महादेव-

“देखोरी एक बाला जोगी मेरो घर आया है”

यो पद यहीँलाई लिएर भनेको हो, पहाड मुनि गेंद खेल्ने ठाउँ थियो । पासैमा ‘कदमवन’-यो अधिवन हो यहाँ बलदेवजीको चरण भगवान् कृष्णले स्वयं दाबुन् भएको थियो-

क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपबर्हणम् ।

स्वयं विश्रमयत्यार्थं पादसंवाहनादिभिः ॥

भा. १९०१/१५/१४

नन्दग्रामबाट १ कोश ईशानमा ‘जाव गाउँ’- यहाँ चुरितलाई मा भगवान्ले श्रीजीलाई चुरी पहिराई दिएको हो ।

किशोरी कुण्डमा हाम्रो लीला परिचायक स्तम्भ छ । साथै यावट वन छ दर्शन गर्नु ।

पासैमा 'चीरतलाई' -जहाँ एकदिन कृष्ण नटुवा भै नाचका सामग्री भैंसीमा बोकाई नन्दगाउँबाट आउनु भो र नृत्यकला देखाउनुभयो-जुन नृत्य देखेर राधा प्रसन्न भै चीर अर्थात् आफूले ओढेको खाष्टो नटुवालाई दिइन् । पछि त्यही चीर ओढेर भगवान्ले अर्को नृत्य देखाउनु भयो । जुन नृत्य देखेर ब्रजवासी मोह भएथे । यसैले यसको नाउँ चीर तलाई परेको हो । वरसाना देखि यहाँसम्मलाई पुस्तकको क्रम मात्र विचार गरेर हुँदैन' नन्दगाउँमा केही दिन बसेर दिनदिनै लीलास्थलमा गै हेर्दै फर्कदै गर्नुपर्दछ । समय कम हुनेले वर्षानाबाट संकेतको बाटो नन्दमहलको दर्शन गरी 'कोकिला वन'- यहाँ शनैश्चर महाशयको दर्शन हुन्छ । जहाँ कृष्ण बलदेव कहिले वेणु बजाउनु, कहिले सिङ फुक्नु, कहिले भ्रमराको साथ-साथ र कहिले कोकिलको स्वरमा स्वर मिलाई खेल्नु हुन्थ्यो ।

केचिद् वेणून् वादयन्तो ध्मान्तः श्रृङ्गाणि केचन ।

केचिद् भृङ्गैः प्रगायन्तः कूजन्तः कोकिलैः परे ॥

भा.१९०१२/७

गोपिनीहरूको पनघट पनि यहाँ धेरै फुटेका छन् ।

यसभन्दा अलिपर 'पाण्डवगंगा' काम्यवन बस्दाको समय अर्जुनले दशहराको दिन वाणद्वारा गंगा प्रकट गराई दाजुहरूलाई यहीं स्नान गराएका हुन् । पासैमा दुर्वासा कुटी छ उनी दुर्योधनको आग्रहले पहिले यही आएर बसेका हुन् ।

पाण्डव गंगाबाट 'बडिवठैन' यो बलरामको गाई विश्राम गर्ने ठाउँ हो ।

यसपछि 'छोटीवठैन'- यो कृष्णको गाई विश्राम गर्ने ठाउँ हो । यसपछि 'बैन्दोखर'- यो बैन्दो सखीको अधिकारमा थियो । यी सखी बराबर छाक लिएर बठैनमा जान्थिन् जहाँ पहिले ठूलो गोठ थियो । यताबाट पनि वर्षाना र नन्द गाउँमा दूध जान्थ्यो । उपनन्द नामक गोप कृष्ण बलदेवका साचै स्नेही थिए, उनले भगवान्लाई यहीं दूध दुहुन सिकाएका हुन् ।

यसपछि 'चरणगंगा' जुन नदी गोवर्धन लीलाको अभिनय हुँदा इन्द्रले चरण धोएबाट निस्केकी हुन् ।

पासैमा 'छोटी चरणपहाडी'-यहाँ कृष्ण बलदेवको चरण चिन्ह दर्शन हुन्छ, साथ साथै सूर्य, चन्द्र, गाई, घोडा, भैंसी, हात्ति, मृग एवं गडाहरूका चिन्ह देखिन्छन् । यो मावली बस्दा गोवर्धन पूजाको अभिनय गरी बक्सेको पहाड हो । गोवर्धनको तलहटीमा चौध निकुञ्ज छ त यहाँको तलहटीमा चन्द्रा, चन्द्रानना, चन्द्रसखी, चन्द्रकला, चन्द्रकान्ता, रंगदेवी, चन्द्रमुखी आदि सात सखीको क्रीडाकुञ्ज छ । यो वेणुनाद गर्नुको साथ साथै प्रत्येक गाईको नाम ली ली कन बोलाउने ठाउँ हो ।

“अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।

वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाऽऽह्वयति गाःस यदा हि” ॥

भा. १९०।३५।८

यहाँबाट 'रासौली'-यो कोटवन लीला समय रासको अभिनय भएको ठाउँ हो । 'तिम्रो छोरा स्त्रीहरूसंग नाच्दछन्' भन्ने

खबर बराबर यसोदाजी कहाँ आउँदथ्यो, एक दिन आमाले सोढा कृष्णले उत्तर दिनुभयो “होइन आमा मैले रास पो गरेको हो” आमा छक्क परेर सोढ्छिन् “के हो रास भनेको कस्तो हुन्छ बाबु ? मलाई पनि एक पटक देखाउन !” आमाको मीठो वचन सुनेर भगवान्‌ले रासको लीला रचनुभयो जसले आमालाई ब्रह्म सुखको अनुभव गरायो उनले रासको तत्व बुझिन् । टाढैबाट “विस्मरण वन” सम्झदै-

कामेर-यो प्रवाहा सखीको जन्मभूमि हो । यहाँ एक पटक आफ्नो काम्लो चोरी हुँदा भगवान् धुमधामसंग रूनु भै कालो काम्लो खोजेर ल्याइ दिनुहोस् भनी आमासंग झगडा गर्नु भएथ्यो ।

यसपछि ‘दहे गाउँ’- यहाँ मुकुटको चिन्ह छ, जहाँ भगवान्‌ले दधिलीलाको धुम मचाउनु भएथ्यो । यहींबाट नित्य नन्दग्राममा दही जान्थ्यो ।

यसपछि ‘कोटवन’ -जहाँ यशोदाजीको आग्रहबाट भगवान्‌ले कोटन कुञ्जमा लहराहरूको कोट बनाई अर्थात् कोटन चोक रचना गरी भावुक जगत्मा आमा र कुनै कुनै सखीलाई कोटनलीला देखाएको हो । यहाँ स्वर्गादि समस्त लोकको दर्शन गराइदिनुको साथै सम्पूर्ण अवतारमा भएका समस्तलीला र अवतारका स्वरूपहरू पनि दिव्य आँखा दी युगपत् देखाएको बुझिन्छ । शङ्खचूड यही वनमा मारिएका हो ।

यहाँबाट ‘चमेलीवन’ यसलाई ‘भूलनवन’ पनि भन्दछन् । कोटवनमा देखाएका लोक र लीलाहरू गोपीहरूले यहीं आएर

भुलेका हुन् । यहाँ रामको दर्शन छ एकपटक शवरीको वयर खानु आदि रामजीको समस्त अभिनय पनि यहीं भएको थियो । जुन अभिनय हेर्न नानाले समस्त ब्रजवासीलाई बोलाउनु भएको थियो । कोटवनको दिव्यलीला देख्न नपाउनेको निन्ति दया गरेर प्रभुले त्यस मध्येको कुनै कुनै लीला अभिनय रूपमा प्रकट गराई बक्सियो जुन-जुन स्थलमा जे जे अभिनय गर्नुभो त्यहाँ त्यहाँ अभिनय अनुरूपको मन्दिर बन्नु आदि चिन्ह रहदै गए, त्यसद्वारा अद्यापि हामीहरू पनि त्यो कोटवनमा भएको अद्भुत लीलाको यत्किञ्चित् स्मृति गरी यो दुस्तर भवसागर पार हुने भएकाछौं ।

भूलनवनबाट 'विजयगढ'- यो भगवान्‌ले कामदेव उपर जीत बाजी गरेको ठाउँ हो, जीव यतिपर पुग्नै सक्तैन । यहाँबाट 'गहनवन' (छैटौं उपवन) हुदै फौरन'- जहाँ एकपटक भगवान्‌लाई श्रावणमै होलीको उत्सव गर्न मन लाग्यो, भावबाट देवी देवताहरूमा पनि निमन्त्रणा गयो । देवताहरू ग्वालबालमा र देवीहरू गोपीहरूमा आवेशरूपले प्रवेश भै खेलमा सम्मीलित भए, अन्त्यमा समस्त गोपीले सल्लाह गरी भगवान्‌लाई रङको तालाबमा लगी चोभलिदिए । साथै चारैतिरबाट रङ, गुलाल, फूल, इत्यादिको वर्षा पनि गर्न लागे । भगवान्‌ साच्चै हैरान हुनुभयो र यिनीहरूको फन्दाबाट उम्कन अनेक यत्न गर्न लाग्नुभयो । तर कति गर्दा पनि उम्कन सक्नु भएन । भगवान्‌ कृष्ण यसरी हैरान हुनु भएको देखी चन्द्रावलीलाई साच्चै माया लागेछ, गएर भगवान्‌को कानमा सुस्तरी भन्छिन्- "हजुर पूर्ण ३६ ब्रज विहार—

ब्रह्म होइन ? किन यसरी आफूलाई बिर्सेर हैरान खाएको ?” यो सुन्नासाथ भगवान्लाई बोध भयो । वहाँ एकाएक योगी हुनुभो, मानो जाम्बवानको बढाईले हनुमान्मा शक्ति संचार भएर आए भैं । आखिर गोपीमण्डललाई छिमल्दै भगवान् बाहिर आउनुभो र तिनीहरू प्रत्येकसंग मन माफिक बदला लिनुभयो ।

यसपछि ‘शेषशायी’ शेषशयनवन-यहाँ बलदेवजीको शेषरूपमा र कृष्णको नारायण रूपमा, राधाको लक्ष्मी रूपमा दर्शन हुन्छ, नाभिमा ब्रह्माजी छन् । क्षीरसागर कुण्डमा स्नान तर्पण गरी एकक्षण तटमा बसेर चिन्तन गर्नु । यहाँको महिमा ठूलो छ । यो पनि कोटवन लीला मध्येकै क्षीरसागर पट्टिको अभिनय हो ।

यताबाट सोभै बुखराइ गए पनि, परिक्रमा त भै हाल्छ । समय हुनेले ‘छाता’ ‘छत्रवन’- जहाँ भगवान्ले छत्र धारण लीला गर्नु भएथ्यो । तर यो हो राजा लीला ।

यसको वायव्य चन्द्रवन हुँदै ‘नन्दनवन चन्दनवन’-यहाँ भगवान्ले ब्रजवासीलाई स्वर्गको दृश्य देखाइदिनु भएको थियो, यो पनि स्वर्गीय अभिनय हो ।

यहाँबाट ‘गोखुराइगाउँ’ -जहाँ भगवान्ले गाईका खुरको धूलोमा लोटपोट गरी गाईको महिमालाई हदै पुऱ्याई दिनु भयो । यसपछि ‘वडागाउँ कालीनागको दह आठ कोशको हो, यहाँ देखि वृन्दावनसम्म उनको हृद थियो । गरुडको भयले उनी यो हृद नाघेर पर जाँदैनथे परन्तु उनको खास दरवार

यही थियो । भगवान्लाई देखी क्रोधले उनको अङ्ग फुलेर बढेको ठाउँ यही हो । यसदेखि पूर्व यी नाग नाथिएका हुन् । नागपत्नीहरूले भगवान् कृष्णको स्तुति यसरी गरे-

**पैले तपस्या कुन त्यो गरेछन् अमानि भै मान कहाँ दिएछन् ?
प्राणी दया धर्म कता गरेछन् ? जो माथमा कृष्ण बसी रहेछन् ।**

किन्तु अहिले यहाँ धेरै परिवर्तन भै सकेको छ । यसपर 'उभानीगाउँ' कालीनागको दरवार नजिक पर्ने हुनाले यहाँसम्म विषको ग्यांस उठेर आउनुको कारण बृक्षहरू उजाड भएका थिए ।

यसपछि 'खेलनवन' (शेरगढ)- यहाँ कृष्ण बलदेव तथा अरू भाग्यमानी गोपालहरू पनि पालुवा, मोरप्वाँख, फूलका गुच्छा माला, धातु आदिद्वारा श्रृङ्गारिएर नाच्दथे, गाउँदथे, युद्ध गर्दथे, जव नटनागर कृष्ण नाच्न लाग्नु हुन्थ्यो, तब कुनै भाग्यमानी गीतहरू गाउँदथे, कुनै ताली, कुनै सिङ तथा कुनै वंशी बजाउँदथे, कुनै गोप सहित दाजु कृष्णको प्रशंसा गर्नुहुन्थ्यो-

प्रवालबर्हस्तबकसग्धातुकृतभूषणाः ।

रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः ॥

कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् ।

वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे ॥

भा. १९०१८१९, १०

यसरी खेल्दा खेल्दै यी महात्माहरू विहारवन पुगेकाहुन् । रामजीले द्वारकाबाट पाल्नु भै वसन्तीरास गर्नुभएको यही हो । यो रासोत्सवको समाप्ति वैशाखशुक्लपूर्णिमाको दिन भएको

हो, त्यसकारण प्रतिवर्ष यसदिन रात्री भरब्रजमा धूप, बत्ती लिएर बलदेवजीको चरित्र गाउँदै ब्रजवासीहरू वन वन घुमेर उत्सव मनाउँछन् यहाँ प्राचीन 'धर्मराजको' र शेषको सुन्दर दर्शन पाइन्छ ।

‘विलासवन’ र ‘रामघाट’- जहाँ बलदेवले हलोद्वारा बरसानादेखि यमुनाजीलाई खिच्नुभएको थियो । यहाँ अभूपनि यमुना- प्रवाह दाउले देखाएको बाटोबाट बहेको देखिदैछ-

अद्यापि दृश्यते राजन् यमुनाऽऽकृष्टवर्त्मना ।

बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥

भा. १९०१६५/३९

‘गुञ्जावन’-यो वेल लता मध्यमाको शिरमोर वन हो-यहाँ पुगेपछि भक्तहरू ब्रह्माजीले दर्शाएको भांकी सम्झदै एकक्षण संसारको दुःख विर्सन्छन्-

नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदम्बराय

गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ।

वन्यसजे कवलवेत्रविषाणवेणु-

लक्ष्मश्रिये मुदुपदे पशुपाङ्गजाय ॥

भा. १९०१९४१९

यही प्रकार रसिकहरू यहाँआई पुगेर कुनै रसिक शिरोमणिको तलको उक्ति सम्झदै मस्त हुन्छन् फिर्ने मन गर्दैनन्-

रसं प्रसंशंतु कवित्वनिष्ठा ब्रह्मामृतं वेदशिरोनिविष्टाः ।

वयं तु गुजाकलितावतंसं गृहीतवंशं कमपिश्रयामः ॥

यो वनको धेरै भाग यमुना धारमा गैसकेको थियो तर पुनः

उत्थान हुन लागी रहेछ ।

यसपछि 'भूषणवन' अनि 'निवारणवन'- जहाँ ब्रह्माजीले आफ्ना आभूषण परित्याग गरेका थिए । 'ब्रह्मघाट'- जहाँ ब्रह्माजीले भगवद्-आराधना गरेर बाछ्छा बालक चोरीको पाप निवारण गरेका थिए ।

यसपछि 'विहारवन' काकपक्ष धारण गर्नुभएको कृष्ण बलदेवले यहाँ ग्वालवालका साथ अनेक खेल खेल्नु भएको छ- दुई दल बनेर दाम्लो समाई खिंचा तानी गर्नु, चकली पाँपाँ खेल्नु, खाल्टो नाघ्नु, ताली ठोक्नु, एवं भकुण्डो टाढा टाढासम्म फ्याक्नु-इत्यादि ।

भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ।

चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥

भा. १९०१८१२

राम र कृष्ण मूलपा भएर बोक्ने बोकिने खेल पनि यहीं भएको हो । जसमा गोपालको भेष लिएको प्रलम्बासुर पनि खेलमा सम्मिलित भएको थियो ।

पशूश्चारयतोगौपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ।

गोपरूपी प्रलम्बोऽगादसुरस्तज्जिहीर्षया ॥

भा. १९०१८१७

यी महात्माहरू खेल्दा खेल्दै यहाँबाट भांडीरवन पुगेकाहुन्-

वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम् ।

भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः ॥

भा. १९०१८१२२

यहाँबाट एक कोश पूर्व 'अक्षयवट'- जहाँ भगवान्‌ले बाल मुकुन्दको अभिनय गर्नु भएको थियो । अनि तपोवन- यो सातौं उपवन हो ।

यसपछि 'चीरघाट'- यहाँ भगवान्‌ले गोपकन्याको चीरहरण गर्नु आदि परीक्षा गर्नु भएथ्यो । यसपछि 'भद्रकवन' एवं 'नन्दघाट'- जहाँ नन्दजीलाई एकदिन वरूणका अनुचरणले ली गएथे ।

स्नातुं नन्दस्तु कालिन्ध्या द्वादश्यां जलमाविशत् ।

तं तृहीत्वानयद् भृत्यो वरुणस्यासुरोऽन्तिकम् ॥

भा. १९०१२८१९, २

यमुनाजी पार 'वैकुण्ठपुर'- जहाँ नन्दादिलाई वैकुण्ठ धामको दर्शन भएथ्यो ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ।

यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥

भा. १९०१२८१५

यसपछि सुरभिवन मुञ्जाटवी भएर सोभै भद्रवन गए पनि हुन्छ, तल लेखिने बसइ आदि नउ दश लीलास्थलहरू परिक्रमा भित्र परि हाल्दछन्, हतार नभए सम्पूर्ण लीलास्थलहरू हेरि चित्त अर्पित गर्नु परमावश्यक छ । गएका खण्डमा पहिले 'बसइगाउँ'- जहाँ उपनन्दका भनाईबाट गोकुल छाडि गोवर्धन बसइको बाटो वर्तमान वृन्दावनको पास यही गाउँमा सरेका हुन् जसलाई लिएर व्यासदेव भन्नु हुन्छ ।

वृन्दावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ।

तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचन्द्रवत् ॥

भा. १९०१९१३५

अर्धचन्द्राकार गाडा लगाई बसेको ठाउँ यही हो ।

यसपछि 'वत्सवन'-यहाँ उँचोटीला माथि बत्सविहारीको दर्शन हुन्छ, वत्सासुर यहीं उद्धार भएको हो । जहाँ कृष्ण बलदेव बाछ्छाहरू चराउनु हुन्थ्यो ।

अविदूरे ब्रजभुवः सह गोपालदारकैः ।

चारयामासतुर्वत्सान् नानाक्रीडापरिच्छदौ ॥

भा.१९०१११३८

अघासुर उद्धार हुने दिन यहीं यमुना रेतीमा ग्वालमण्डलीका साथ भगवान्‌ले कलेवा गर्नु भयो- जुन छाक देखेर ब्रह्मादि देवता ललचाएका थिए ।

बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः श्रृङ्गवेत्रे च कक्षे

वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।

तिष्ठन् मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन् नर्मभिः स्वैः

स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग् बालकेलिः ॥

भा.१९०११३११

ब्रह्माले बाछ्छाहरू यहीं चोरेका हुन् । यहाँ 'हरिवोल तीर्थ' छ, पासैमा 'रासौलीग्राम'- जहाँ बलदेवजीले रास गर्नु भएको थियो । पासैमा 'सेईग्राम' त्यसपछि 'नरिसैमरी गाउँ' नरिसैमरी राधाजीका प्रिय सखी हुन्, एकदिन कृष्ण बलदेव यिनीहरू भए ठाउँ आउनु भयो, नरिले बलदेवलाई र सैमरीले कृष्णलाई भिन्न भिन्न छाक जिमनार गराए । यसपछि दुवैप्रभुले "देवी भएर रहनु ब्रजमा तिमीहरूको पूजा हुनेछ" भनी आशिर्वाद दिनु भयो । नरिसैमरीबाट "चौमुहा" ब्रह्मवन"- जहाँ ब्रह्माले

चारमुखद्वारा चारै दिशामा कृष्णको यथावत् नित्य विहार देखी आश्चर्य चकित भै चारै मुकुटले युगल चरण स्पर्श गरी प्रेमाश्रुले अभिशेष गरेका थिए ।

**दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीयं
पृथ्व्यां वपुःकनकदण्डमिवाभिपात्य ।
स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरङ्घ्रियुगमं
नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकम् ।**

भा. १९०१९३६२

यहीं पितामह ब्रह्माले यो उद्गार प्रकट गरेका हुन् ।

**हेनाथ त्यो भाग्य ममा उदाओस् यै जन्ममा वा पशु जन्ममा होस् ।
भक्तादिमा एक भएर दास गरौं म सेवा पदकै छ आश ॥**

चौमुहाबाट 'जैतगाउँ'- यहाँ 'कोपकुञ्ज' छ । भगवान्संग रिसाएर राधाजू एकदिन यहीं अन्धकार गुफामा बसेकी थिइन् नरी सैमरीले धेरै सम्झाए तर क्रोध भन् बढ्यो यसपछि सखीहरूले भगवान्लाई विनयपूर्वक बोलाई लगे, किन्तु अँध्यारो थियो बत्ती जलाए रिसको श्वासले बत्ती निभाइ दिइन्, सान्धै अँध्यारो हुँदा आफ्नो मणिमाला उठाई भगवान् राधाजूको मुख हेर्न लाग्नु भयो किन्तु मणि माला पनि टप्प समाई मुखमा हाली दिइन्, यो देखेर भगवान्ले लाखौं मणि जडित फणाधारी नाग अर्थात् शेष रूप देखाईदिनु भयो जो देखेर श्रीजीको छक्का छुट्यो डरले भगवान्संग लिप्टन आईपुगिन् उनको मान भङ्ग भयो । त्यो सर्प अझै पाषाण रूपमा यहीं छ । यसलाई बज्रनाभले प्रतिष्ठा गरेका हुन् ।

*श्री परमपूज्यरामले पनि त्यही अनुरूप शारदीय र वासन्ती नवरात्रीमा यिनै देवीहरूको बीचमा श्री राधाजूको आराधना गर्ने शैली सिकाउनु भएको हो । यो विधानलाई अगाल्न सके अवश्यै श्रयको भागि बनिने छ ।

यहाँबाट 'छटिकरा'-यहाँ छः सखीहरूको कुञ्ज भवन र राधाजीको गुप्त भवन थियो यसपछि गरूडगोविन्द, 'भक्ति कुण्ड'- द्राविडमा जन्म कर्णाटकमा पोषण महाराष्ट्रमा कहीं मान कहीं अपमान पाउँदै गूर्जरमा दुष्टहरूबाट अंगभंग भै जीर्णशीर्ण भएकी भक्ति देवी प्रथम यहीं आइबसेकी हुन् उनलाई नारदजीले यो सान्त्वना दिएको यही हो ।

अन्यधर्मास्तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।

तदा नाहं हरेर्दासो लोके त्वां न प्रवर्तये ॥

भा.।मा.।२।१४

नन्दघाटबाट बसइ आदि गाउँपट्टिको लीला स्थल हेर्न गए गरूड गोविन्दबाट यमुनापार भै भद्रवन निस्कन्छ । सुरभिवन र मुञ्जाटवी छुट्दछन् बसइ तिर नगए, वैकुण्ठपुरबाट अथवा वैकुण्ठपुरतिर जान समय नभए नन्दघाटबाट सोभै भद्रवन गए पनि हुन्छ । वैकुण्ठपुर गएका खण्डमा पहिले 'सुरभिवन' 'सुरीर'-यहाँ बलदेवजी केही दिन निवास गर्नुभएको थियो । सौभरी ऋषिले यहीं भगवदाराधना गरेका हुन्- जसद्वारा ब्रजमा हिंसा बन्द भएथ्यो । उनले तलको पद यहीं भनेका हुन् ।

अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति ।

सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद् ब्रवीम्यहम् ॥

भा.।१०।१७।११

यो श्राप माछा आदि कीरा खाने समस्त गरूड जाति अर्थात् पंक्षीहरूलाई परेको हो तापनि वैष्णवराज गरूडजी आफूलाई पंक्षी रूप मानेर मुनिवचनका मर्यादाको निम्ति त्यस ठाउँ जानु हुन्नथ्यो । वहाँले मर्यादा पालन गरेको कुरा कालीनागलाई थाहा थियो ।

सुरभिवनबाट 'दोलावन' अर्थात् 'हिंडोल-यहाँ' प्रतिवर्ष श्रावण शुक्ल पञ्चमीको दिन भूलोत्सव हुने गरेको थियो । यताबाट 'मुञ्जाटवी' अर्थात् काशको भाडी-जहाँ एकदिन गाई र गोपालहरूले बाटो भुले, यसैबेला चारैतिरबाट भयङ्कर दावानल पनि आईपुग्यो उनीहरूले कहीं कुनै आधार देखेनन् र अखिर कृष्ण नाम उच्चारण गर्न लागे, तब भगवान् गोपालहरूलाई आज्ञा हुन्छ, "सबै जना आँखा चिम्ल त" गोपालहरूले माने । भगवान्ले पनि त्यो अग्निलाई पान गरेर गोपाल तथा गाईलाई भाण्डिरवन पुर्‍याई दिनुभयो । पश्चात् नेत्र खोल्दा त्यहाँ न अग्नि, न मुञ्जाटवी नै थियो ।

ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमापिताः ।

निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्चमोचिताः ॥

भा. १९०१९/१३

मुञ्जाटवीबाट 'श्याम वन' (आठौं उपवन) हुँदै 'भद्रवन' मीठो जल हुनाले गाईहरूलाई यहीं जल पिलाइन्थ्यो । वत्सासुर हत्या गरे वापत प्रायश्चित्तलाई भगवान्ले यहीं क्षौर गर्नुभएको हो ।

भद्रवनबाट 'भाण्डिरवन'- यहाँ भाण्डिर कूप छ,- यो ठूलो

पवित्र तीर्थ हो- जहाँ बत्सासुर हत्या गरे वापत् गोपालहरूले भगवान्को हातबाट खान छाडे-भगवान्लाई छुन छाडे, यस्तो देखेर लक्ष्मी पतिले सर्व तीर्थ बोलाई स्नान गरी प्रायश्चित्त गर्नुभएको हो । प्रलम्बासुर यहीँ उद्धार भएको हो । यहाँ हाम्रो लीला परिचायक स्तम्भ छ ।

भाण्डरवनबाट 'माट'-यहाँ बलदेवजीको सुन्दर दर्शन हुन्छ । जहा भगवान्ले दही माखनका माट अर्थात् भाँडाहरू धेरै फोर्नुभएको छ । एकदिन मध्याह्नको समय भगवान्ले नौनी चोरी हातमा लिएर भाग्दा पकडने विचारले यसोदाजी पछिपछि लगादै गइन् किन्तु घाममा हैरान खाएको र नौनी समेत पगली हातबाट गुमेको देखी उनलाई करुणा लागी यसो भनिन्-

नीतं नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन ।

आतपतापितभूमौ माधव मा धाव मा धाव ॥

माटबाट 'बेलवन'- जहाँ स्तोक कृष्ण अर्थात् सुदर्शन चक्रले रामकृष्णलाई नृत्य सिकाएका थिए एकदिन श्रीपतिले ठीकसंग नाच जान्नु भएन स्तोकले नारायणको पाउमा लट्टीले कुटे । रिसाउँदै "अब नाचन सिक्दिन" भनी कृष्ण रूँदै घरतिर लाग्नुभयो । यस्तो देखेर चक्र पछिपछि गई अनुनय विनय गरी फुल्याई फर्काई ल्याएर सिकाए ।

बेलवनबाट 'वृन्दावन'-यहाँ सेवाकुञ्ज, इमलीतला दान गली, मानगली, यमुनागली, कुञ्जगली, श्रृङ्गारवट, निधिवन इत्यादि ।

यसपछि "केशीघाट"- जहाँ केशी उद्धार भएथ्यो । त्यसपछि

‘धीरसमीर’ अनि वंशीवट -जहाँ महारास भएको थियो । यहाँ हाम्रो स्तम्भ छ । यसपर ‘गोपीश्वर महादेव’ कृष्ण-लीलामा सम्मिलित हुन महादेव गोपीको रूप ली यहीं आएका हुन् । अनि ‘ज्ञानगुदडी’- जहाँ विदुरजीलाई उद्धवले कृष्ण कथा गाउँदै भनेका थिए-

मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडम्बनं यद्वसुदेवगोहे ।

व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद् व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः ।

भा३।२।१६

यस पर ‘श्यामकुटी’- जहाँको चारैतिर घना जङ्गल हुनाले यो अत्यन्त रमणीय एवं सेवनीय ठाउँ छ, सामु यमुना बहन्छिन्* धीरसमीरदेखि यहाँसम्मको शीतलमा भगवान् कृष्ण बलदेव ग्रीष्मऋतुमा आई विश्राम लिनु हुन्थ्यो । एकदिन भगवान् कृष्ण साथीहरूबाट अलग भई यही शीतलवनमा नेत्र चिंली लेटी रहनु भएको थियो । गरुडजी भगवान्को दिव्य मुकुट चुच्चोले च्यापी वेगले अनिशित्त लोकतिर जान लागेका थिए, अकस्मात् उनको चुच्चोदेखि मुकुट सानो हुँदै पृथ्वीतर्फ खस्यो, उनी आश्चर्य भएर मुकुट खसेतिर हेर्छन् ता पहिले वृन्दावनको दर्शन पश्चात् त्यस वनको एक कुनापट्टिको कुनै भागमा आफ्नो नाथ सुकला भएको । फेरि त्यत्रो विशाल मुकुट, भगवान् कृष्ण त्यस ताक छः वर्षको हुनुहुन्थ्यो, त्यो सानु सुन्दर शिरको अनुरूप बनी ‘शिरमा सुशोभित भएको देखी भगवान् जागा नहुने तवरसंग सुस्त सुस्त तीन पटक परिक्रमा गरी आफ्नो

*श्याम कुटीमा पञ्चवटी र त्यसको मुनि हाम्रो कीर्तन भवन छ ।

लोकतिर गए । गरुड गएपछि भगवान्‌ले त्यो मुकुटका दिव्यरत्नहरू पालुवा फूलहरूले छोप छाप पारी गोपालहरूसंग मिलेर घर फर्कनु भई मुकुट आमा रोहिणीलाई राख्न दिनुभयो, भगवान्‌ धाम गएपछि वज्रनाभद्वारा त्यो मुकुट मैसूरका राजा जो परम भक्त थिए उनले पाए । मैसूरमा त्यो मुकुटको मन्दिर अझ छ ।

यसपछि 'वृक्षखण्ड' कदमको भाडी-अक्रूर स्नान गर्न जाँदा रामकृष्ण यहीं रथमा राजभएको थियो । अलिपर 'अक्रूरघाट'- यहाँ कृष्ण बलदेवको दर्शन पाइन्छ, यहीं यमुनाजीमा गोता लगाउँदा अक्रूरले रामकृष्णको बिम्ब दर्शन पाएका हुन् । यसपछि 'भतरोड'- जहाँ विप्रपत्नीहरूले भगवान्‌लाई छाक जिमनार गराएका र याज्ञिकको वृत्ति यस्तो हुनुपर्छ भनी प्रभुले दर्शाई बक्सेको थियो । यताबाट 'दावानल कुण्ड' -जहाँ कालीनाग नाथिबक्सेको दिन थकित भएका समस्त ब्रजवासीहरू यमुना तिरमा सुतेको समय रातमा उठेको दावानल पान गरी बक्सेको थियो । यसपछि केशीघाटको बाटो 'मानसरोवर' । वृन्दावनका लीलास्थल दर्शन गरिसकेकाले नपसे पनि हुन्छ, परिक्रमा त त्यसै पूर्ण भइहाल्दछ, वृन्दावन नगए बेलवनबाट सोभै-ईशान पट्टि 'मानसरोवर'- यहाँ कुनै दिन श्रीजी मानवती भएर राज भएथ्यो । गोपीहरूले साझै विन्ति गरि मनाएका थिए । यहाँ पनि निमाइको बैठक छ, वहाँले १०८ भागवत पारायण गर्ने सङ्कल्प गर्नु भएको थियो, ब्रजमा धेरै सप्ताह भए । जहाँ-जहाँ सप्ताह पारायण भएको थियो, त्यहाँ भागवत स्मृतिका कुनै न

४८ ब्रज विहार

कुनै चिन्ह देखिदैछन ।

मानसरोवरबाट 'पानीगाउँ'- यो गाउँ वृन्दावन यमुना तटमा पर्दछ, वारी पट्टि वृन्दावन जसलाई पानीघाट भन्दछन्- जहाँ वृन्दावन राज भए ताक जल भरन लीला बराबर भैरहन्थ्यो । यहाँबाट 'भीमगाउँ' हुँदै 'राया'-यो नन्दजीको ढुकुटी हो । रायाबाट "लोहवन" सम्भदै 'कारब'- यहाँबाट 'बृहद्वन' शुरू हुन्छ जो चौबीश कोशको बीचमा थियो, वर्तमान महावन त्यसको एक भाग हो, अब त्यो बृहद्वनको थोरै भाग मात्र बाँकी छ, यसै वनलाई लिएर मथुरामा बसुदेवजी नन्दजीसंग सोद्धछन् ।

कच्चित् पशव्यं निरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ।

बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥

भा. १९०।५।२६

कारबबाट 'आनन्दिवन्दीदेवी' यी दुई सखी नन्दको घरमा गुइँठा पार्दथे । यताबाट 'दाउजी' एवं विद्रुमवन- यहाँ परब्रह्मको साच्चै सुन्दर दर्शन छ । ब्रजमा यो नै प्रधान रहस्यमय लीला स्थली हो,

जय नीलाम्बर जय सङ्कर्षण जय मुसली बलराम ।

जय हलधर जय शेष स्वतन्त्र जय रोहिणी सुत प्राण ॥

विद्रुम वन वानीक वन्यो कुछ दिन कियो निवास ।

सागर उपर वट बढयो, हलधर पुर अहिवास ॥

क्षीर सागर तालावमा स्नान, तर्पण, दान गर्नु, यहाँको महात्म्य ठूलो र साच्चै अव्यक्त छ ।

यहाँबाट 'हथारोगाउँ' र चिन्ताहरण घाट हुँदै 'ब्रह्माण्ड घाट'- जहाँ श्रीकृष्णले माटो खाएको र यसोदाजीले मुखमा ब्रह्माण्ड देखि स्वगत उद्गार प्रकट गरेकी थिइन् ।

**अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो ब्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती ।
गोप्यश्च गोपाः सहगोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥**

भा.१९०८/४२

यी पुत्र मेरा पति यी म स्वामिनी गौ गोप गोपी धनकी म छु धनी ।
यो बुद्धि माया जसको ममा परी भो आज मेरो गति होस् त्यही हरि ॥

यसपछि 'पूतना खार'- जहाँ नै राक्षसीलाई प्रभुले घसेट्दै गाउँ बाहिर ल्याई पछार्नु भएथ्यो ।

यहाँबाट केही पश्चिम तिर भगवान् बाँधिनु भएको 'वखल' दर्शन हुन्छ जुन वखल महावन आफ्नो घर देखि भगवान् दामोदरले घिसाउँदै ल्याउनु भएको हो । यहीं नै नलकूबर मणिग्रीव उद्धार भएका हुन् यिनले यो स्तुति यहीं गरेको हो ।

**वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोः ।
स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥**

भा.१९०१/०१३८

यहाँबाट 'महावन' टीला माथि नन्दजीको खास महल थियो- जहाँ शेषजूको जन्म भएको हो । अहिले पनि चौरासी खंवा वाला अपूर्व बैठक र त्यसभित्र भगवान्को भूला भूलाउने ठाउँको दर्शन हुँदैछ । पूतना शकटासुर, तृणावर्त यहीं उद्धार भएका हुन् । यहीं नै कंसका पुरोहित श्रीधर ब्राह्मण भगवान्को वध गर्न आए, प्रभु भूलनामा, रोहिणी भिक्षा लिन भित्र पसिन् ।

ब्राह्मणले प्रभुलाई वध गर्ने चेष्टा गरे । नाथ स्वागत विचार गर्नु हुन्छ । ब्राह्मण मेरा इष्टदेव हुन् तथापि बढेको फोहडा नीको पार्नु पनि त नितान्त आवश्यक छ । बस, बाहुलीले बाजेको वाक्शक्ति दवाई मुख भित्र दही हाली बाँकी भैमा छ्याल व्याल गराई आफू भूलनामा गै रून लाग्नु भो । आमाले देखिन् गोपालहरू जम्मा भए । उनीहरू सबै एकै मुख गरी भन्दछन् । 'यो ब्राह्मण होइन नर पिचास हो बाहिर पुऱ्याइदिऊँ ।' गोपालहरूले उनलाई ब्रजदेखि हटा गरी दिए । नन्दजीका गोधन यहीं रहन्थे प्रत्येक गोठको कीचडमा कृष्णवलदेव घुटवन हिंड्नुहुन्थ्यो । जसको चित्रण भगवान् व्यास यसरी गर्नु हुन्छ-

**तावद्धियुगमनुकृष्य सरीसृपन्तौ घोषप्रघोषरुचिरं ब्रजकर्मेषु ।
तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्तिमात्रोः ॥**

भा. १९०८/१२२

महाँवनदेखि एक पाउ पर 'रमणरेती'- जहाँको यमुनापुलिनमा दुई भाई घुटुवन हिंड्नुहुन्थ्यो, यहीं तृण चरी जल पिएर मस्तसंग रेतीमा बसेका बाछ्छाहरूलाई हात फेर्दै कृष्णवलदेव उनीहरूको मुखमा मुख मिलाई प्यार गर्नुहुन्थ्यो । यो ठाउँ भगवान्लाई अति प्यारो लाग्दथ्यो । महाँवन वसेताक डिल्ली डण्डा अर्थात् डण्डीवियो, कपर्दि, गैदवच्ची अर्थात् गिरा, आँखमिचौनी, चिल भूपट्टा आदि नाना खेल प्रायः यहीं हुन्थ्यो । एकदिन यही खेलमा ज्यादा आनन्द आई भोजनको समय व्यतित हुँदा पनि कृष्ण न आउँदा यशोदाजी गै यसो भनेकी थिइन्-

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष तात एहि स्तनं पिब ।
 अलं विहारैः क्षुत्क्षान्तः क्रीडाश्रान्तोऽसि पुत्रक ॥
 हे रामागच्छ ताताशु सानुजः कुलनन्दन ।
 प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान् भोक्तुमर्हति ॥
 प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह भोक्ष्यमाणो ब्रजाधिपः ।
 एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान् यात बालकाः ॥

भा. १९०१९१९५, १६, १७

रेतीमा अभूपनि भक्तहरू लोटपोट गर्दछन्, यो ठाउँ यमुना
 तटमा पर्दछ, साच्चै सुन्दर तथा भजन कीर्तनलाई अति
 अनुकूलको छ । पासैमा भक्तराज रसखान यवनको पुरानो
 कुटी छ, उनी यहीं भजन गर्दथे ।

को कवि वरणन कर सके रमण रेतिको मूल ।

जाके कण कण में मिली युगल चरणकी धूल ॥

रमण रेतीबाट 'कोलेघाट श्रीकृष्णलाई मथुराबाट महाँवन
 लिएर जाँदा बसुदेवजी यही घाटबाट पारी तरेकाहुन् । कोलेघाटबाट
 यमुना पार कर्णावलको दर्शन टाढैबाट गरी 'गोकुल' ।

गोकुलबाट यमुनाको तटै तट 'रावल'- यो पुरानो वर्षाना
 हो- श्री राधाजू यहीं जन्मनु भएको हो । रावलबाट यमुना पार
 'विश्रामघाट'- जहाँ कंसलाई मारेर भगवान् कृष्ण बलदेवले
 विश्राम ली बक्सेको थियो । यहाँ स्नान र यथाशक्य अकिंचन
 ब्राह्मणभक्तलाई दान गरी त्यसदिन विश्रामघाटैमा विश्राम
 लिनु बढिया । ८४ कोश प्रदक्षिणा पूर्णको निम्ति चार कोश
 मथुरा-मण्डल प्रदक्षिणा गर्ने विधान छ ।

चार कोश मथुरा परिक्रमा

विश्रामघाट, कंसखार, ध्रुवटीला, सप्तर्षिटीला, वलिटीला, कुवल्यापीडस्थान, धनुष भङ्ग, चाणुर मुष्टिक-स्थान, कंसटीला, सप्तसमुद्र कूप, शिवताल, जन्मभूमि-जहाँ कंसको जेल थियो, भगवान् कृष्ण यहीं जन्मनु भएको हो, यहाँ नै ब्रह्मादि देवताले गर्भस्तुति गरेका हुन् ।

यसपछि कुब्जाकूप, महाविद्या, अम्बिकावन सरस्वतीकुण्ड, अम्बरीषटीला, चक्रतीर्थ, सोमतीर्थ, बैकुण्ठघाट, धारापतन, कृष्णगंगाघाट वसुदेवघाट भै 'विश्रामघाट'-यहाँ अवभृथ स्नान गरी यमुनाजीको पूजा गर्नु ।

सम्पूर्ण परिक्रमा पूर्णको निम्ति केही बेर यमुना तटमा बसी हरिकीर्तन गर्नु, परिक्रमामा दर्शन पाएका लीलास्थलहरू सबै स्मृति गर्नु अथवा यही पुस्तक भन्नु, सुन्नु, सुनाउँनु ।

ज्यादै चाँडो घुम्न सक्ने र हतार भएकाले १५ दिनको, माध्यमिकहरूले २२ दिनको एवं फुरसद वालाहरूले महिना दिन लगाई परिक्रमा गरे हुन्छ । सबभन्दा महिना दिनको परिक्रमा गर्नु बढिया छ, किनभने सबै लीलास्थलीको दर्शन गर्न पाइनेछ ।

ब्रजका टुक्राको साच्चै महिमा छ, मागी खानुमा ठूला ठूला पनि गौरव मान्दछन्, यसकारण परिक्रमा भर भरसक ब्रजवासीकै हातले दिएको टुक्रा भोजन गर्नु बढिया । दिनभर परिक्रमा गरी रात्रीको बखत वासमा दिनभरका लीलास्थलहरूको मनन गर्नु- जसद्वारा गुप्त रहस्यहरू पनि झल्कलान् यो सम्भव छ ।

ब्रजमण्डल मै जन्मौ बढौं म ब्रजमै हरि ।

खेलौ म ब्रजमै खेल मरौं म ब्रजमै रही ॥

**वर्षा ऋतु एवं भूलाभिनय
एवं वनं तद् वर्षिष्ठं पक्वखर्जूरजम्बुमत् ।
गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्वरिः ॥**

भा. १९०१२०१२५

(स्थान-यमुनाको तट- जहाँ तीन थरी, भूली रहेका वत्स मण्डल, वृषमण्डल, गौमण्डल छन् भुल लागेका गोपालहरूको साथमा भगवान् 'राम' 'श्याम' पनि भूली रहनु भएको छ ।)

पर्दा खुल्दछ-सबै दर्शक आँखा चिम्लन्छन्

सूत्रधारबाट सुनिन्छ-

शाद्वलोपरि सविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ।

तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च स्वोद्योभरश्रमाः ॥

भा. १९०१२०१३०

ब्रजमा आज वर्षाऋतुको सुस्वागत भैरहेछ । सबका सब आनन्दमग्न छन् । हेर्नुहवस् चारैतिर प्रसन्न नदी-नाला, पहाड-परिधि, वन-उपवन, सर-सरिता, वृक्ष-पात, लता-लहरा कति निर्मल ? कति स्वच्छ ? कति गहन ? कस्तो गम्भीर ?

यी चराहरू के संकेत गर्दै यो कलनाद गर्दछन् ? फलफूलहरू फली-फूली कसको कान्ति प्रकाश गर्न लागि रहेछन् ? पृथिवीमा सर्वत्र किन यस्तो रोमाञ्च भैरहेछ । डाँडा-काँडा, शैलशिखरले किन यस्तो शान्त, स्वच्छ, सरस, सुन्दर स्वरूप लिएका हुन् ? चारैतिरबाट छचल्किएर यी भरनाहरू यस्तो मीठो गान कसलाई सुनाउँदछन् ? गहनताको रूपमा परिणत बादल के सूचना गर्छ ? यी यमुना यसरी नाचदै उर्लदै कसलाई भेट्न जान

लागेकीछन् ? वृक्ष-पात लता, अङ्कुर, चरी, मयूरीहरू यसरी उन्मत्त भएर किन झुली रहेछन् ? वृषभ, गाई, वत्स, मृग, पशु एवं नरनारीहरू किन प्रफुल्ल छन् ? जता हेन्यो उतै आनन्द उर्लन लागेकोछ ।

जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ।

अबिभ्रद् रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥

भा. १९०१२०१९३

जड, जीव-जन्तु सबका सब झुल्न लागी रहेछन् अहा ! यो हरित् मणि सदृश शोभायमान वनस्थलि जो प्रशस्त दूभो तृणहरूले सुशोभित र सुकोमल छ । जहाँ तृप्त भएका यी वत्स मण्डल, यी वृष मण्डल, एवं स्तनभारले किञ्चित् थकित यी गौमण्डलहरू आँखा चिम्लेर उग्राई रहेछन् । यो आफ्नो महान् दैवी शक्तिबाट परिपूर्ण झुलीरहेको वर्षा ऋतुको ऐश्वर्य जो समस्तलाई झुलाउन सक्तछ जो देखेर श्रीकृष्ण बलदेव पनि झुल्न लागी बक्सिया-

प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतसुखावहम् ।

भगवान् पूजयाञ्चक्रे आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ॥

भा. १९०१२०१३९

साथसाथै समस्त गौ-वत्स, ग्वालबाल, चरा-मयूर, वृक्ष-पात, नद-नदी, पृथ्वी बादल, सूर्य-चन्द्र पनि झुलेका देखिन्छन् । वास्तवमा झुलोत्सवको तात्पर्य पनि यही हो, प्रत्येक वस्तु (प्रकृति) को अनुगत भएर परमात्मा झुलीरहेछ, परमात्माको अनुगत भएर प्रकृति ।

वत्स, वृष, गौ का जो तीन मण्डल छन् यी त्रिगुण सत्त्व, रज, तम हुन् यद्यपि प्रकृतिसंग परमात्माको अखण्ड भूलन भै रहेकोछ तदापि हामी यसको पूर्ण विकास प्रावृट् ऋतु अर्थात् चित्तको लहलहावटमा मात्र पाउँदछौं ।

त्यसकारण हाम्रो अन्तःकरण सधैं वर्षा तुल्य बनोस् । लहलहाउनु नै अन्तस्करणको सम्पन्नता एवं आत्माको विकास हो । वास्तवमा वर्षा ऋतुको अर्थ नै पूर्ण प्रसन्नता र पूर्ण प्रसन्नता नै भूलन हो । भगवान् कृष्णले ब्रजमा रचिबक्सेको भुलोत्सव नै निरोध अवस्था हो किन भने प्रकृतिमा अनुगत भएर अर्थात् प्रकृतिसंग टम्म मिलेर भुलीरहेको कृष्ण परमात्मा संभ्रनासाथ जीव भुल्ल थाल्दछ, ऊ निरोधमा प्राप्त हुन्छ । यो त्यही निरोधलीलाको अभिनय हो, हेर्नुहोस्- गौगोपालहरू भुलेका ।

राधा र कृष्ण भुलेको सम्झी समस्त भुलेको ।

बिसेँर सारा बाहिरी लीला प्रभुमा भुलेको ॥ हेर

(गानाका साथमा यवनिका पतन)

गोबर्धनको कालो है मेघ कृष्णाको नीलो जल ।

आमाको म्वाई गाईको दूध वनको मीठो फल ॥

अर्को दृश्य

गौमण्डल, गोपालहरूको साथ राम, श्यामको आगमन स्थान कुसुम वन ।

(पर्दा खुल्दछ)

दर्शकले आँखा चिम्ले पछि सूत्रधार भन्दछन्-

वर्षाको ऋतु छ-धेनुमण्डलको पछाडि अपूर्व सुन्दर गोप

समूह, साथमा भगवान् सङ्कर्षण एवं श्यामको आगमन, शिरमा पुष्प फलका, गुच्छा, रातीगेडी मोर प्वाँख सुशोभित छन् । प्रावृट् सम्पतले सर्व समृद्ध अतीव शोभनतम कुसुमवन आइपुग्यो । स्तन भारले गौमण्डलहरू केही ढीला परे तथापि प्रभुका वचनामृतको पान मात्रले उनीहरू द्रुतगति लिएर पयधारा स्रावित गराउँदै प्रभुको निकट आइपुग्दछन् ।

अहा ! आज वनका सम्पत्शाली वृक्षपंक्तिहरू । आफ्नो मृदुल पालुवा युक्त शाखा फैलाएर प्रभुको स्वागतलाई खडाछन् मञ्जु मनोहर प्रसून तथा मधुधारा अर्पण गर्दै जीवन सफल पार्न लागी रहेछन् । अरू पनि बनवासी, भील, मृग, पंक्षी हांस, सारस, नदी, पहाड, फलफूलहरूमा पूर्ण आत्मप्रकाश भएको देखिन्छ । सबका सब लहलह छन् । सबको चित्त प्रसन्न छ- अहा ! वर्षाद हुन लाग्यो शैल शिखरबाट मिठो मनोहर कलकल नाद-भङ्कार गर्दै छहरा बनेर जल धारा बहन लागे । नजिक नजिक गिरि राजको सानुहरूमा गुफा-कन्दराहरू देखिन्छन् । ॐ भगवान् राम श्याम राजभो वृक्षको सुन्दर टोडका भित्र ।

बसेपछि- गायक गाउँदछन्-

वृक्षको सुन्दर टोडका भित्र राम र श्याम छन् ।

कन्दरा भित्र गोपाल बसी संगीत गाउँछन् ॥ कृष्ण...

(एकछिन पछि गोपालहरू)

बोली छ मीठो अमृत जस्तो रूप छ नीलो घन ।

नाच्दछौं हामी मयूर बनी जाँदै न कहीं मन ॥ हाम्रो...

यसपछि कृष्णबलदेव द्रुतगतिले कन्दरामा पाल्नु हुन्छ,

गोपालहरू मैदानमा । गायक गाउँछन्-

गोपलेसंगमा ल्याएका रेछन्, जामुन आदि फल ।

भोजन गर्न लाग्नुभो कृष्ण लिएर प्यारो बल ॥ दाजु...

अहा । कुसुमित कुसुम एवं लतावेष्टित कन्दरा जसको भित्र आज कृष्ण बलदेव कन्दमूल फल आहार गर्न लाग्नु भएको छ । गोपालहरू साथमा छन् । आनन्दको पारावार छैन ।

क्वचित् वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ।

निर्विशय भगवान् रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥

भा. १९०१२०१२८

यत्तिकैमा वर्षा रुक्यो, अब भगवान् यमुनातटमा पाल्नु हुन्छ ।

(बाजाको स्वरमा पर्दा लाग्दछ)

स्थान-यमुनातट

सूत्रधार भन्दछन्

निर्मल नीरका तीरमा सङ्कर्षण सहित श्याम राज भएको छ वरीपरी गोप मण्डल लागे-

दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलान्तिके ।

सम्भोजनीयैर्बुभुजे गोपैः सङ्कर्षणान्वितः ॥

भा. १९०१२०१२९

ऊ, शिलामाथि भगवान् कृष्ण दही-भुजा वितरण गर्न लाग्नुभो । समस्त गोपालहरू प्रफुल्ल हृदयले प्रभुको मुहार ताकदै भोजन गर्न लागीरहेछन् । उनलाई तन मनको सुधबुध छैन अहा ! साथै भगवान् पनि तीसंग मिलेर भोजन गर्न लाग्नु भो ।

यो कुसुम वन हो, यहाँ नजीकै कुसुम सरोवर छ, यहाँ यस्ता मधुर मधुर लीलाहरू कति भए ? कति हुँदैछन् । नित्य प्रभु यहीं विहार गर्नु हुन्छ । नित्य विहारमा सम्मिलित हुने भए, तपाईंहरू पनि अनन्य भै ब्रजको भावमा आएर आफ्नो अस्तित्व गोपालहरूको भै प्रिय सखामा निछावर गर्नुहोस् ।

(पर्दा लाग्दछ)

राधा कुण्ड कृष्ण कुण्ड गिरि गोबर्धन ।

मधुर मधुर वंशीज्यो यै हो वृन्दावन ॥

अर्को दृश्य

अगाडि गौमण्डल गोपाल मण्डल त्यसपछि

कृष्णबलदेवको भाँकी

दर्शक आँखा बन्द गर्दछन्- सूत्रधारबाट सुनिन्छ-

तत्पश्चात् ब्रजे पौगण्डवयः श्रितौ तौ बलकृष्णौ
पशुपालसम्मतौ बभूवतुः स्वसखिभिः समं गाश्चारयन्तौ स्वकीयैः
पदैः वृन्दावनं अतीव पुण्यशालिनं चक्रतुः ।

स्वयशः गृणद्भिः गोपैरन्वितः सबलमाधवः पशून् पुरस्कृत्य
वेणुमुदीरयन् विहर्तुकामः पशव्यं कुसुमाकरवनम् आविशत् ।

गोपा ऊचुः

हरिहरये नमः कृष्णयादवाय नमः ।

गोपाल गोविन्द राम श्री मधुसुदन ॥

किदृशं वनम् आविशत् ?

मञ्जुघोषकुर्वद्भिः अलिद्विजमृगाकुलयुक्तम् । पुनःकथम् ?

महन् मन इव निर्मलस्वच्छभूतेन कुसुमसरोवरेण युक्तं,

शतपत्रगन्धिवातेन जुष्टं तत् कुसुमाख्यं वनं निरीक्ष्य भगवान्
रन्तुं मनो दधे ।

तत्र तत्र पथि अरुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनउरुभरेण
निजपादयोः शिखान् वनस्पतीन् वीक्ष्य तां स्पृशन् स आदिपुरुषः
मुदा अग्रजम् संस्मयन् इव इदम् आह-

हे देववर ! अहो ! अमी तरवः आत्मनस्तमोऽपहत्यै सुमनफल
अर्हणम् उपादाय ते अमरार्चितं पादाम्बुजं नमन्ति । हे अनघ !
आदिपुरुष । पश्यताम्, एते अलिनः अखिललोकतीर्थम् यशः
गायन्तः तव अनुपदं भजन्ते । निश्चयः प्रायः अमी भृङ्गाः
भवदीयमुख्याः शिव सनत्कुमाराः मुनिगणा एवं भवेयुः । यस्मात्
नरलीलाकारिणम् आत्मदैवतम् गूढं वनेऽपि न जहति, त्यक्तुं न
शक्नुवन्ति ।

हे ईड्य ! तव दर्शनात् अमी शिखिनः मुदा नृत्यन्ति पश्य,
गोप्य इव एता हरिण्यपि अपाङ्गेन प्रियं निरीक्ष्य तव दर्शनं
कुर्वन्ति ।

एते कोकिलगणा सूक्तैः कलपदैः गृहमागताय ते स्वागत
कुर्वन्ति । मम मतं तु वनौकस एव धन्या कथम् ? इयान् हि
सताम् निसर्गः ।

अद्य इयम् तृणवीरुधयुक्ताः धरणी अपि धन्या । कथम् ?
तव पादस्पर्शेन । एताः द्रुमलता अपि तव करेण अभिमृष्टाः
सन् पश्यताम्, किदृशा धन्याः?

अखिलविश्वनायकभूतस्य निजनाथस्य तव सद्यावलोकैः
एताः नद्यः अद्रयः खगमृगाः अपि किदृशाः धन्याः ।

गोप्य अपि अति भाग्या या निजभुजयोः अन्तरेण त्वां
अङ्गीकरोति यस्य स्पृहा नित्यं श्री अपि करोति ।'

सूत्रधारबाट सुनिन्द्य-

एतादृशं ऐश्वर्ययुक्तं वृन्दावनं पशून् सञ्चारयन् अनुगसहित
श्रीकृष्णः प्रीतमना यमुनापुलिनेषु, गोवर्धनगिरिवनेषु च रेमे ।
प्रियसखिभिः उपगीयमानचरितः सङ्कर्षणसहितवनमाली क्वचित्
मदेन अन्धीभूतेषु गायत्सु अलिषु गायन्ति ।

क्वचित् वृन्दावनसंचारी कृष्णः कलहंसकूजितमनुकूजति
क्वचित् नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् अभिनृत्यति ।

क्वचित् दूरगान पशून् प्रीत्या मेघगम्भीरया गोगोपालमनोज्ञया
वाचा नामभिः आह्वयति ।

क्वचित् चकोर, क्रौञ्च, चक्राह्व, भारद्वाजबह्यादि सत्वानां
सदृशं अनुरौति, अभिनयं करोति, क्वचित् व्याघ्रसिंहयोर्भयेन
भीतवत् पलायति ।

क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तेन गोपोत्सङ्गे सुप्तम् आर्यम् भ्रातरं बलदेवं
श्रीनन्दनन्दन स्वयम् पादसंवाहनं कुर्वन् विश्रामयति ।

क्वापि मिथो नृत्यतो गायतो वल्गातो युध्यतो, गोपालान्
गृहीतहस्तौ हसन्तौ बलकेशवौ प्रशशन्तुः ।

युद्धेन श्रमकर्षितः दामोदरः क्वचित् वृक्षमूलाश्रयी भूत्वा
पल्लवतल्पेषु गोपोत्सङ्गमेवोपवर्हणं कृत्वा शेते ।

केचित् गोपकुमाराः तस्य महात्मनः पादसंवाहनं चक्रुः ।
केचित् हतपाप्मानो व्यजनैः समबीजयन् ।

अन्ये स्नेहक्लिन्नधियः गोपाः शनैः तदनुरूपाणि कृष्णमनोज्ञानि
गीतानि गायन्ति स्म ।

गोविन्द जय जय गोपाल जय जय ।

राधारमण हरि गोविन्द जय जय ॥

एवं रमालालितपादपल्वः निगूढात्मगतिः ईशचेष्टितः (प्रभुः)
स्वमायया चरितैः गोपात्मजत्वं विडम्बयन् ग्राम्यवत् ग्राम्यैः
समरेमे ।

(यवनिका पतन)

यसपछि भूला महोत्सव र वर्षाऋतुको ब्रज गान हुन्छ ।

वर्षा-ऋतुको ब्रज

आयो सावन अति मन भावन ॥

नभमा प्रियतम नभघन गायन, ब्रज अवनीको लहलह कानन ।
वृन्दावनको कृष्णा-धावन, गिरवरको त्यो भरना पावन ॥ आयो...
मयुर-मयुरी-नृत्य मनोहर, वर पर चरिको मार्मिक कलरव ।
वन, उपवनको फल-फूल जामन, मानो साक्षात् पावस-ऋतु हुन् ॥ आयो...
ब्रतति लताहरू लहरीएको, बीच बीच कुसमित कुसुम जडेको ।
भूला श्यामल सस्य अवनिमा, हेरन, राधाश्याम भुलेको ॥ आयो...
वरसानुको सरर भूलन, प्रिया प्रितमको सुखतर मीलन ।
भूलन लाग्यो भूला, भूलन, आउ भुलाउँ श्याम, सखीजन ॥ आयो...
सब विस्फारित हृदय विलोचन, निर्निमेषले हेरि रहेछन् ।
कुन ऋतुको यो कस्तो क्रीडा, यो हो प्रावृट् चिन्मय लीला ॥

आयो सावन अति मन भावन ॥

भूला-महोत्सव

आज छ वर्षांना बीच भूलन ।

जम्मा छन् ब्रजवासी, गोकुल, रम्य महोत्सव आज छ मञ्जुल ।
जाऊँ, जाऊँ, वेर न लाऊँ, जाऊँ ब्रजमै फेरि न आऊँ ॥ आज....
लोचन युग्मल सफल गराऊँ, भूलन राधा श्याम भूलाऊँ ।
विरह जलन यो शमन गराऊँ, चिर आकांक्षा भट्ट पुऱ्याऊँ ॥ आज....
कोटिन युगको अभिलाषा यो, आखिर न मिली न हुने हो त्यो ।
बल्ल मिल्यो स्थिति अमृतमय यो, जाऊँ जाऊँ न भुलौँ ब्रज त्यो ॥ आज...
भित्र लुकेको ब्रह्म पनि त्यो, हाम्रै निम्ति बाहिरी तहमा ।
आई खेल्छन् हामी न जानु ? खेद छ साह्रै जाऊँ जाऊँ ॥ आज....

॥ इति ॥

“राधेकृष्ण गोविन्द गोपाल राधेमाधव”

भूला को विधान

भगवान् श्रीकृष्णले ब्रजमा रचिबक्सेको भूलोत्सव नै निरोध
लीला हो । त्यहि भूलोत्सव को स्मृति दिलाउन श्रीपूज्य बाबाले
पनि हामीलाई भूलाको अभिनय रूपमा गरेर त्यो स्मृतिको
चस्का दिनु भएको छ तर हाम्रो छाति त्यो चस्काको अनुभव
गर्न सक्नु कठिन कुरा छ विना वहाँको कृपा तर पनि वहाँले
सिकाएका कुराहरू वहाँ कै शैली अनुरूप वहाँ कै कृपा सम्भरेर
गर्दै गयो भने कालान्तरमा अवश्य त्यो चस्काको अनुभव
हुनसक्ने छ । वहाँले विभिन्न उत्सवहरूको शैली रचनुभई
आफ्नो स्मृति गर्न भक्तहरूलाई सजिलो पार्नु भएको छ । त्यस
भूलाको पनि आफ्नै शैली छ ।

१. मंगलाचरण । अर्थात् ...पादपीठः २. भूलाको पूजा राधेकृष्ण राधेश्याम ३. ब्रजविहार विवरण भन्ने र जहाँ भूलाको प्रसङ्ग आउँछ वा समय विचार गरि त्यो ठाउँमा अड्ने र कर्ता सखा-सखीलाई कर्ता भूलामा पुगेपछि संचालिकाले कम्मरमा फित्ता बाँध्ने ।

-कृष्ण मुरारी भजन गर्ने र भुलाउने

शान्ति सरिता

रचयिता ज्योति प्रसाद गौतम

हे नाथ ! यो पतितको अपराध विसी, पक्री लगाम तल खस्न नदेउ विन्ती ।
जो पर्छ दुख यसमा सपना गराऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
संसार मरणको भयले डराई, घुम्दा अहो । अभय स्थान कहीं नपाई ।
आएं प्रभो ! चरणमा अब स्थान देऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
पोल्यो कडा विषय वैभवले मलाई, पाईन्न आश्रय कतैतिर हाइ ! हाइ !
चर्कीरहेछ मन-भिन्न कठोर घाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
इर्ष्यादि रञ्जित कडा कटु शब्द मात्र, सुन्दै भएँ बचन जर्जर जीर्ण गात्र ।
आनन्द प्रेम बहने मुरली बजाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
ती कामीनी कनकमा मन यो भुलेर, धेरै गरें अधर्म कर्म अहो ! बुझेर ।
यी उग्र पापहरूबाट हरे ! बचाऊ, हेकृष्ण शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
हेनाथ ! माधव ! म आज भई विनम्र, श्रीपाद-पद्म-रस चुस्न भएर व्यग्र ।
गर्छु प्रभो ! चरणमा अति विन्ति भाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
माता, पिता, सुत, कलत्र र इष्ट, मित्र, भन्दै हिडे म तर शान्ति मिलने भित्र ।
लौ लौ जलें जलन यो मनको छुटाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
संसारका विषय-चैनविषे मलाई, आशा छदै छ अझ हा ! अतिदुःखदायी ।
केबाट छुट्छ सब यो, अब ता छुटाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
यो देह पोस्तकन जीव अनेक मारी, खाए प्रभो हृदयमा अधिकै रमाई ।
लौ के गरू म त दुवें अब सिध आऊ, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
'ठूलो भनुन् सकल यो जगले मलाई', भन्ने बिचार मन-भिन्न लिएर हाइ ।
हिंड्छु प्रभो अब घमण्ड सबै भुल्याऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
चाहिन्न नाथ । अब यी अति दुःखदायी, आगार, स्त्री, सुहृद बन्धु र मान आदि ।
यै विन्ति गर्छ अब यो बखडा छुटाऊ, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥

यो अंधकारमय कूप सरी जगत्मा, खस्ने म दीन टुहुरो कन हेपरात्मा ।
 पक्डेर हात, अब माथि उचाल आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 मेरो पिता र जननी, पति, दाजु, भ्राता, आत्मा, कलत्र, सुत, बान्धव आदिनाता ।
 हौ नाथ नै सब प्रभो ! अब ओत देऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 पैसा तथा विषयमा अति भक्ति-साथ, खोजेप्रभो । तदपि पाइन शान्ति आज ।
 केमा छ नित्य सुख शान्ति हरे । बताऊ, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 यो विश्वमा म सम अन्य अघोर पापी, छैनन प्रभो ॥ पतितमा शुभ दृष्टि राखी ।
 आफ्नो सुनाम अब सार्थकता गराऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 यस्तो अमूल्यतन यो नरदेह पाई, केही भएन उपकार मबाट हाइ ।
 हा खालि भार क्षितिको म भएँ उठाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 दुःखी समाजहरूको दुखको गठेली, फोएर अश्रुकण पुछ्न सकीन केही ।
 के हुन्छ हा ! शुभ मबाट भएछु भयाउ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 दुःखी समाजहरूको दलमा गएर, साथै बसी नयन अश्रुपुछीदिएर ।
 आपद् बराबर विचार हुने गराऊ, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 दुष्कर्मबाट हट है हट भन्छु चित्त, यो बासना तर त्यतैतिर लान्छु नित्य
 मेरो त लाग्दछ र के अब लौन आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 तिम्रो सफा सुखद चिन्तनलाई छाडी, यो लोकको दुःखद चैनमहाँ रमाई ।
 बिर्सै स्वरूप सुख, चेतनता दिलाऊ, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 चाहिन्न नाथ ! अब यी अति दुःखदायी, नाता कुटुम्बहरू औ धन धान्य आदि
 यौटा छ पद्मपदको रस चुस्न दाउ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 दुःखी दरिद्रहरूलाई सकौं म गर्न, सेवा अनेक विधिले अनि हर्ष पार्न ।
 इच्छा छ यै हृदयमा अब लौ पुर्याऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 तिम्रो सफा कुसुम तुल्य पदारविन्द, छाडी म हुन्न प्रभो ! स्वर्गविशे सुरेन्द्र
 तस्मात् सरोजपदमा पद दी बसाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥

देखौं म दीनहरूका संग नाथलाई, सेवा गरूँ म तिनको बहुतै रमाई ।
 पाउं यही वर म गर्दछु विन्ति भाउ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 हुं नीच भो दुःखद कर्म सदा मबाट, भूलेर या बिबश भै, बिच मोहहाट ।
 आउन्न होश अझ लौ नपसे बचाऊ, हे कृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 आशक्ति यो विषय देखि खिचेर नाथ, लागौं सधैं भजनमा अति प्रितिसाथ ।
 तिम्रो पवित्र पदमा मन यो रमाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 'सेवा दरिद्रहरूको कसरी गरू म', भन्ने भएन कहिल्यै मन-भिन्न लौन ।
 केबाट हुन्छ प्रभु यो अब लौ गराऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 चाहन्न निर्गुण अचिन्त्य स्वरूप नाथ, चाहन्छु खालि म त गोकुलगोपसाथ ।
 खेले अपूर्व शुभ सुन्दर रूप आज, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 पाकिरहेछु चिर सञ्चित पाप घाऊ । आएर दर्द अब लौन निको गराऊ ।
 छैनन् तिमी सदृश वैद्य, वनी दयालु, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 आफ्ना सरोज पदका नखकान्तिद्वारा, विध्वंस पार चिरसञ्चित पाप सारा ।
 यो शोक शुष्क मनमा अरु छैन दाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 बातैपिछे अति घमण्ड गरी मुरारी । आफ्नै कुराहरू सदा अति माथि पारी ।
 बोल्छू प्रभो ! अब घमण्ड सबै धुल्याऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 लौ गर्व क्रोध अब गर्दिन भन्छु चित्त, मौका परे तर अगाडी त सर्छु भट्ट ।
 लौ रोक्न सक्तिन म ता अब पक्क वाहु, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 यो चित्तमा छु प्रभु ! पाप प्रचण्ड शेष, आई सदैव यसमा बस गोकुलेस ।
 दब्देन यो प्रभु नभै, यस निम्ति आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 क्यै छैन नाथ ! संगमा प्रभु योग्यचीज, टक्रचाउँछु तदपि यो उपहार जीव ।
 लेउ र स्वच्छ पदमा स्थल दी बसाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 भक्तादिमा अभय दान दिने गुलाफी, लामा सफा कमल तुल्य स्वबाहुलाई ।
 राखी प्रभो । हृदयमा गर शान्त घाउ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥

ती पद्म तुल्य अति कोमल शान्तिदायी, श्रीपाद यो कठिन छातिविषे अड्चाई ।
 सम्पूर्ण हृदकलुष च्चाट्ट उखेल आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 छन् दीर्घ सञ्चित कडा अति घोर पाप, यस्ले दिदैँन मनमा रति चैन हाय ।
 खेदेर लौ न यसलाई लखेट आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 छन् कृष्ण आश्रय भनी अब हात खुट्टा, छाडी हिडे जगतको नगरेर वास्ता ।
 जाउं म आज कसको पथमा बताऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 को दिन्छ नाथ वीनु यो अती दीनलाई, यो विश्वमा र अब आश्रय हाइ ! हाइ !
 दासी भए हजुरमा अरू छैन दाउ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 सम्पूर्ण यो जगतका सुख राज्य, कीर्ति, विर्साउने मधुर अमृत तुल्य वंशी ।
 राखी प्रभो ! अधरपल्लवमा बजाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 कहाँ म यो पतीत, पामर क्षुद्र जीव, काहाँ तिमी अखील विश्व स्वरूप ईश ।
 तै छु म ता पतीत, पावन हौ उठाऊ, हे कृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 लागेर यो विषयमा अति मस्त साथ, बिर्सेँ प्रभो ! हजुरको शुभ शान्ति गाथ ॥
 संभौँ कसो ! सतत याद ममा दिलाऊ हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 यदा कदा विषय खाडलमा खसाल, यद्वा सफा कमल पादमहाँ बसाल ।
 तिम्रै छ आश्रय जगतवीच लौन आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 तिम्रा सरोज पदका नख कान्तिद्वारा, पारी पुगे विपद-सागर, भक्तसारा ।
 पाउ कसो ? म अब दर्शन हौ दयालु, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 जो गर्छु काम म यहाँ सब ढोगसाथ, देखाऊ मात्र छ प्रभो ! मन-भीत्र चाह ।
 यस्तो कुकर्महरूबाट हरे ! बचाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 भयाम्मी पतङ्ग जसरी अति बेगसाथ, जल्छन् कडा ज्वलित दीपक-भीत्र नाथ ।
 तयै तुल्य आज म जलूँ प्रभु साथ आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 हुँ कौमुदी हजुर इन्दु स्वरूप जानी, खोज्छु म पाउदिन हा ! तर हेर्न काहीं ।
 छुँ बन्द, दी दरस, पीर प्रफुल्ल आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥

हुँ लौ चकोर म बहौ प्रभु स्वच्छ चन्द्र, तै छैन आज मवीष प्रभु स्वच्छ वीम्व ।
 बाँचौ कसो ? म अब भल्ल भई उदाऊँ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 तिम्रो मनोहर सुधा सम पाउ छाडी, लाएं डुबुल्क बिषमा जगभिन्न आई ।
 पीयूष तुल्य पद दर्शन दि बचाऊ, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 “त्यो वेणुको मधुर शब्द सुनेर सारा, हुन्छन् चराचर अहो अति मस्तवाला
 भन्छन् सुविज्ञ तर पाइन सुन्न आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 या म्लानजीव नवपुष्प प्रफुल्ल पार्ने । सम्पूर्ण इन्द्रियहरू पनि मोह पार्ने ।
 पीयूष रूप रसिलो मुरली बजाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 हेकृष्ण ! केशव ! जनार्दन ! कैटभारि, हेनाथ ! हेपतितपावन ! हे मुरारि !
 आएर यो पतितलाई उभो उठाऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 देवेन्द्रको सकल गर्व विनाश गर्ने, मायी विरञ्चिकन मोह विनास गर्ने ।
 गोपाल विग्रह लिई अब फेरि आऊ, हेकृष्ण । शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥
 फाली सरोजपदका नख-कान्तिद्वारा, संसारका भ्रमणको तम क्लान्ति सारा ।
 दासानुदास बीच लेखन नम आऊ, हेकृष्ण ! शान्तिरसको सरिता बहाऊ ॥

॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

